

הפקולטה למדעי הרוח והחברה
המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה

"להריח את ההבדל"

**אנתרופולוגיה של חוש הריח ב-"הבדלה" היהודית
הבניית חוש הריח כמבדיל ומגשר**

חיבור זה מהווה חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך למדעי החברה" (M.A.)

מאת: שיבי אלון

בהנחיית: ד"ר ג'קי פלדמן

October, 2015

חשון, תשע"ו

הפקולטה למדעי הרוח והחברה
המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה

"להריח את ההבדל"

אנתרופולוגיה של חוש הריח ב-"הבדלה" היהודית
הבניית חוש הריח כגבול מבדיל ומגשר

חיבור זה מהווה חלק מהדרישות לקבלת התואר "מוסמך למדעי החברה" (M.A.)

מאת: שיבי אלון

בהנחיית: ד"ר ג'קי פלדמן

חתימת הסטודנט: _____ תאריך: _____

חתימת המנחה: _____ תאריך: _____

חתימת יו"ר הועדה המחלקתית: _____ תאריך: _____

חשון, התשע"ו

**The Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Sociology and Anthropology**

"Smelling the Difference"

**Anthropology of the Sense of Smell in Jewish 'Havdalah'
Constructing Olfactory as Separator and Connector**

**Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the
Master of Arts Degree**

Name of Student: Shivi Elon

Under the Supervision of: Dr. Jackie Feldman

Signature of Student:_____

Date:_____

Signature of Supervisor:_____

Date:_____

Signature of Chairperson of the

Committee for Graduate Studies:_____ Date:_____

October, 2015

**The Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of Sociology and Anthropology**

"Smelling the Difference"

**Anthropology of the Sense of Smell in Jewish 'Havdalah'
Constructing Olfactory as Separator and Connector**

**Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the
Master of Arts Degree**

Name of Student: Shivi Elon

Under the Supervision of: Dr. Jackie Feldman

October, 2015

תקציר

האופן שבו משפיעים עלינו הריחות השונים שאנו סופגים, אינו דבר קבוע או אובייקטיבי, אלא כפוף לבחירות ולנטיות המאפיינות את האף הספציפי של האדם המריח; והבחירות והנטיות של כל אדם מושפעות מהתרבות שבה צמח והתעצב. האנתרופולוגיה של החושים מציעה גישה פרשנית איכותנית הבוחנת, במחקר זה, את האופן שבו מתפרש ומתוך כך **משפיע**, ריח הבשמים בטקס ההבדלה, על עולמם וחייהם של בני הדת היהודית המשתתפים בו בשעת המעבר בין קדושת השבת החותמת את השבוע שעבר לחולין של ימות השבוע המתחיל. והמילה 'משפיע' מודגשת כי ריח, כפי שעולה ממחקר זה, הוא במקרים מסוימים רחוק מלהסתכם בחוויה חושית חולפת גרידא. מן המחקר שלפנינו עולה כי הפרשנות שניתנת לריח מסוים בסיטואציה מסוימת, הינה בעלת סגולות מרחיקות לכת של הבניית עולם תרבותי: רוחני וחומרי. ושאלתי ובקשתי היא להבין באמצעות מבט מבפנים, כיצד מכוונת ומבנה פעולת הרחת הבשמים כפי שמפרשים ומבינים אותה המשתתפים בטקס ההבדלה, את דרכם בחיי היומיום.

הבחירה שלי להתמקד ב'הבדלה' דווקא, לצורך בחינת פרקטיקה חושית של הרחה ביהדות - נבעה, בראשית המחקר, גם מהסיבה שהשימוש בחוש הריח בדת מועט, וגם, ובעיקר מההנחה שהגבול אותו בא טקס ההבדלה לחצות- גבול בין ערכים מרכזיים כל-כך בעולם החוויה הדתית, וכוונתי לגבול שבין קודש לחול- הוא המקום שבו מובלטים אל פני השטח ההבדלים המייחדים ומאפיינים את הערכים השונים והמשתנים האלו: הקדושה והחולין.

במהלך המחקר, מצאתי גם שהרעיון שבא לידי ביטוי בטקס ההבדלה אך הוא מקיף ורחב הרבה יותר, הרעיון של יצירת 'הבדלה' כמתווכת ומגשרת בין עולם אונטולוגי רוחני של 'אמת' לבין עולם 'הזה' שניזון מייצוגים קונסטרוקטיביים תלויי הקשר של המציאות, עולם המכונה בשדה המחקר היהודי "העולם הזה" "המדומיין" "עלמא דשקרא"(עולם השקר)... הרעיון הזה של הבדלה מקופל ומגולם, כפי שעולה ממחקר זה, בחוש הריח. קצה הקרחון הוא הרחת הבשמים בטקס ההבדלה.

בכתיבה שזוכה, וגם סובלת, במידה רבה של אסוציאטיביות, הצגתי במקביל ובתנועה של זרימה, ממצאים הנשענים על תצפיות וראיונות שחוויתי וערכתי, כמו גם, נשענים במידה רבה על ניתוח שיח – טקסטים המהווים עוגן משמעותי ומרכזי בחיי היומיום ובקיום המנהגים על ידי המאמינים. הדרך הזו שבה בחרתי להציג את ממצאי המחקר, מבטאת לדעתי את אופיו של הנושא הנחקר- חוש הריח, ולפיכך

תורמת להצגתו האותנטית. החוש המיוחד הזה, בשילוב הייחודי בין היותו גשמי לתפיסתו כרוחני, מבטא את הערפל וטשטוש הגבולות שמאפשר לבני הדת "לגנוב" את הגבולות האלה שהעולם הזה מלא מהם, ולעבור משבת הקדושה לימי החולין.

אוסף ואכתוב שכחוקר דתי, ששובת ביום השביעי ומתחיל את מלאכת השדה רק לאחר ההבדלה, מצאתי, מן הסתם, תשובות על שאלות ששאלתי יותר מאשר על השאלות שלא... וכדבריה של בל (1997) על מחקרים של ריטואל דתי, "מחקר על ריטואל עשוי לחשוף יותר על החוקר מאשר על הנחקרים".

ויחד עם מגבלותיי כחוקר לגבי מקומי במחקר כאדם דתי, אני סבור שהמיצוב שלי מבחינה אפיסטמולוגית נותן סיכוי טוב לניסיונותיי להקשיב ולהריח את השדה. שהרי כפי שאומר טאוביג (1987), "כדי לענות על השאלה מדוע אנשים עושים את מה שהם עושים, ואיך התשובות לשאלה זו משפיעות על השאלה עצמה, מוכרחים להיות "כפנים", מושפעים מן המציאות המשתנה עם הזמן על ידי תנועתם של האנשים. מתוך כך, אני עושה ניסיון לצעוד צעד נוסף אל תוך המחיצה המפרידה ביני לבין המחקר. צעד נוסף אל טשטוש ההבדל שבין הבדלה לבין העיסוק בה והייצוג שלה; טשטוש שמגולם בשימוש בפרקטיקה של הרחת הבשמים. כך הוספתי ושילבתי במחקר גם כתיבה אוטו אתנוגראפית אישית על טקס ההבדלה האישי שלי, בו באים לידי ביטוי הקונפליקט והמתח שבין האחדות הכוללת הכל ללא הבדלים, לבין ההבדלות המסוגלות את המציאות לרמות שונות גבוליות ומוגבלות. למה מברכים על זה, איך בכלל תופסים את זה... וכיצד בריח ובהרחת הבשמים בפרט טמון המפתח להבדלה שמאפשרת הבניית מציאות של קודש וחול.

חוש הריח, כך מצאתי, מגלם בפרקטיקת הרחת הבשמים שבאמצע טקס ההבדלה את "תפקיד חייו". הוא מהדהד את היותו מציאות גבולית המורכבת יחד מקצוות שונים ואשר לפיכך מהווה את האמצעי הטוב ביותר להתמודד עם המבנה הדיכוטומי של החיים; ואת התפקיד הזה, כך מצאתי במהלך העבודה, מגלם חוש הריח לאורך היסטוריה דתית ארוכה, כמעט מאז בריאת העולם.

Abstract

The manner, in which we are affected by different smells we absorb, is not something permanent or objective – it is subjected to the choices and inclinations that characterize each of us, – and our choices and inclinations are affected by the culture in which we grew and to which we belong.

'Anthropology of the Senses' offers an interpretive qualitative approach that examines, in this study, the way the fragrance smell in the "HAVDALA" ritual interprets and **affects** the lives and the world of observant Jews, during the time of transition between the holiness of the Sabbath, that seals the past week, and the secular nature of the beginning week.

The word "affects" is highlighted because the smell, as this study shows, is in some cases far from being a mere passing sensorial experience. This study shows that the interpretation given to a certain smell in a certain situation has outstanding traits that construct a cultural world, both spiritual and earthbound.

My desire is to understand, via an inside look, how smelling activity constructs and guides the daily lives of those who participate in the ceremony, with their own interpretation and understanding.

My choice, to focus on the "HAVDALA" for practical sensorial examination of smelling in Judaism, stemmed in the early parts of research from two reasons – one was the scarce use of the smelling sense in Judaism, and the second was the premise that the border this ceremony crosses – a border between two central values in the world of religious experiences: the Secular and the Holy – is the place where the special differences that characterize Holiness and secularism rise to the surface.

During the study, I have found that the idea expressed in the ceremony is also much more vast – the idea of creating a HAVDALA, a separation, or differentiation, that mediates between the spiritual, ontological world of "Truth" and the world Judaism refers to as "This World, Olam Hazei", one that feeds from constructive and realistic images, a world also called ""The Imagined", "Alma DeShikra" (The world of lies)...This idea of Havdala is entailed in the sense of smell. The tip of the iceberg is the smelling of scents in the ceremony itself.

In an associative and flowing style of writing, I presented findings from parallel sources, findings that lean on observations and interviews that I have conducted; and findings that lean on the discourse analysis – texts that are a meaningful and central anchor in the daily lives and traditions of the believers.

The way that these findings are presented, express, so I hope, the nature of the topic, 'The Sense of Smell', and so contributes to its authentic presentation. This special sense, with the unique combination of being earthbound and its perception as spiritual, expresses the blurring of boundaries that allows the believers to "pass" these borders that this world is constructed and full of, and pass from the holy Sabbath to the common days.

I will add that as a religious researcher, that halts all work on the seventh day and starts working only after the HAVDALA, I probably found answers only for questions I asked, and not for those that I did not...

As Bell (1997) proclaimed, in her researches on religious rituals, "A study about a ritual might expose more about the researcher, rather than his test subjects".

Alongside my limitations as a religious researcher in this study, I believe that my position, epistemologically, gives me a good chance to "Listen and Smell" the 'Field' of research. To quote Tausig (1987), "To answer the question of why people do what they

do, and how the answers to that question affect the question itself, you have to be an insider, affected by the changing reality that constantly moves with the people."

From that point of view, I am attempting to make another step towards blurring that barrier separating me and the research. It is a step that blurs the differences between the ceremony itself and the dealing with it and representing it; a blur entailed in the use of the fragrance smelling practice.

Thus I added and weaved into the research some auto ethnographic writing about my personal ceremony and experience, in which are expressed the conflict and tension – the unity that includes everything without differences, and the differentiations that classify the reality to different and limited and bound levels. Why is this worth blessing, how could this be grasped...and how the idea of smell and smelling of scents hold the key to differentiations that allows the construction of a reality of secularism and holiness.

I have found that in the Havdalah, the sense of smell plays its 'Life role'. It resonates its being a borderline reality put together by different ends, and so forms the best means of dealing with the dichotomous structure of life – that role, so I found, is portrayed by the sense of smell alongside the long religious history, perhaps since the creation of the world.

תוכן העניינים

I	תקציר
5	1. מבוא
5	1.1 פתיחה
6	1.2 חוש הריח והתרבות היהודית
9	1.3 אנתרופולוגיה של חוש הריח
12	1.4 גישות למחקר על ריח ותרבות
14	1.5 טקסים כחלון אל התרבות
16	1.6 השוני שעושה את ההבדל- המשמעות נמצאת בגבולות. בהבדלות
19	1.7 שיטה
19	1.7.1 איך חוקרים ריח
22	1.7.2 מגבלות השפה בחוויה הדתית
24	1.7.3 הטקסטים היהודיים – הכרח מחקרי
26	1.7.4 השוואה בין-תרבותית
26	1.7.5 שדה המחקר
28	1.7.6 הצגת המחקר
31	2. בשמים בשביל הנשמה – חכמת ההבדלה
31	2.1 ההבדלה שלי

35	2.2 הבדלה – כיצד?
39	2.3 הרגשת קדושת השבת
40	2.4 הבדלה – גבול/גשר בין שבת לחול
44	2.5 "אם דעת אין – הבדלה מניין?" על חכמת ההבדלה בבריאה
45	2.6 להריח את ההבדל – ריח במקורות יהודיים כתובים
47	2.7 בשמים בטקס ההבדלה – פעולות ומשמעות
49	2.8 ריח כמבדיל – הקטורת
53	2.9 הבשמים הם לנשמה – ברכת הריח
54	2.10 בין אור לחושך – בורא מאורי האש
56	2.11 תיקו: שירת הילדים – שירת אליהו הנביא
65	2.12 מורח ודאין (מריח ודן)
67	3. סיכום ומסקנות
74	4. ביבליוגרפיה

"אם אתה מריח ריח טוב, סימן שאתה אדם טוב"¹

האופן שבו משפיעים עלינו הריחות השונים שאנו סופגים, אינו דבר קבוע או אובייקטיבי, אלא כפוף לבחירות ולנטיות המאפיינות את האף הספציפי של האדם המריח; והבחירות והנטיות של כל אדם מושפעות מהתרבות שבה צמח והתעצב. קביעה כזו עלולה לצרום למי שאוחז בגישה פוזיטיביסטית קלאסית המתיימרת לתפוס באופן אובייקטיבי את התופעה שברצונו של החוקר לחקור, על כל צדדיה, ללא תלות ברקע הספציפי של התרבות והחברה שבהן ומהן צמח החוקר, כל זאת מתוך הנחה שהתופעה היא בעלת תכונות אובייקטיביות מוחלטות שמנותקות מתרבות, זמן או מקום. לעומת גישה מחקרית זו, מציעה האנתרופולוגיה גישה פרשנית איכותנית של מחקר סובייקטיבי. גישה זו עומדת בבסיס מחקר זה, הבודק את האופן שבו מתפרש ומתוך כך **משפיע**, ריח הבשמים בטקס ההבדלה, על עולמם וחייהם של בני הדת היהודית המשתתפים בו בשעת המעבר בין קדושת השבת החותמת את השבוע שעבר לחולין של ימות השבוע המתחיל. והמילה 'משפיע' מודגשת כי ריח, כפי שעולה ממחקר זה, הוא במקרים מסוימים רחוק מלהסתכם בחוויה חושית חולפת גרידא. מן המחקר שלפנינו עולה כי הפרשנות שניתנת לריח מסוים בסיטואציה מסוימת, הינה בעלת סגולות מרחיקות לכת של הבניית עולם תרבותי: רוחני וחומרי. ושאלתי ובקשתי היא להבין באמצעות מבט מבפנים, כיצד מכוונת ומבנה פעולת הרחת הבשמים כפי שמפרשים ומבינים אותה המשתתפים בטקס ההבדלה, את דרכם בחיי היומיום.

---

¹ מתוך ראיון עם אורי, בן 6

חוש הריח והתרבות היהודית

"It is the task of the scholar to uncover the distinctions and interrelationships of sensory meaning and practice particular to a culture. In order to do so the scholar must not only look at the practical uses to which the senses are put - for every society will make practical use of all of the senses - but at the ways in which different sensory domains are invested with social value." (Classen, 1997)

חשיבות מחקרית גדולה טמונה בהבנת היחס הייחודי של תרבות לחושים והיא מהווה דרך ישירה וחלון אל מנגנון הפעולה והערכים של התרבות. דברים ברוח זו כותבת קלאסן לעיל.

Together, these sensory meanings and values form the sensory model espoused by a society, according to which the members of that society 'make sense' of the world, or translate sensory perceptions and concepts into a particular 'worldview'.

ובכן, בכוונתי, באמצעות מחקרי, ובשלב זה תוך התמקדות בחוש הריח בלבד, להתחיל בניסיון לשרבט SENSORY MODEL של העולם היהודי הדתי.

הבחירה שלי להתמקד ב'הבדלה' דווקא, לצורך בחינת פרקטיקה חושית של הרחה ביהדות - נבעה, בראשית המחקר, מההנחה שהגבול אותו בא טקס ההבדלה לחצות- גבול בין ערכים מרכזיים כל-כך בעולם החוויה הדתית, וכוונתי לגבול שבין קודש לחול- הוא המקום שבו מובלטים אל פני השטח ההבדלים המייחדים ומאפיינים את הערכים השונים והמשתנים האלו: הקדושה והחולין.

הבלטתו של הקודש ותיחומו בפרקטיקות חושיות ובאמצעים אינסטרומנטליים במסגרת טקס ההבדלה, יאפשר לי, כך קיוויתי, באמצעות חקירת הפרקטיקות והאמצעים הללו- גישה והבנה של "הדת" כפי שמגדיר אותה דורקהיים, כסובבת סביב הריטואל האינסטרומנטלי; ולא פחות מדורקהיים, היות והמחקר הזה הוא איכותני, וההבדלה נחקרת באמצעות תצפיות וראיונות הבוחנים את החוויה של המשתתפים בטקס ואת

הפרשנות הנובעת ממנה, הרי שתאפשר גם גישה להכרת "הדת" או "הקדושה", כפי שהגדיר אותה אוטו, כנובעת וקשורה דווקא אל החוויה והאמונות של בני הדת.

הפרשנויות ומתוכן- המשמעויות שהמאמינים מגלמים במעשיהם במהלך הטקס מתקיימות בתוך וכפופות לתפישה התרבותית של ה"זמן" בקרב החברה הנדונה וקיווית, כאמור, שבעקבות התחקות אחר תפקוד חוש הריח בהבדלה בין יום השבת לימות השבוע, אוכל לטעון ולומר משהו משמעותי על "קודש וחול" בדת היהודית.

ה"זמן" כאן הוא משמעותי גם מאחר שהריטואל היהודי אמור להעלות זיכרונות משותפים מההיסטוריה, כגון יציאת מצריים, כמו גם זיכרונות משותפים מבית סבא, כל אלה הם זיכרונות קולקטיביים המופעלים מחדש בזמן הריטואל ומשרתים את חיזוק הלכידות החברתית (הלבווקס, 1992); לאור זאת יהיה מעניין לבדוק כיצד פרקטיקה כמו הרחת בשמים מתפקדת כגשר בין ההווה לבין עברים שונים המופעלים מחדש.

השבת היא מקודשת במסורת היהודית על-ידי הבורא, אסורה במלאכה ליהודים, ומופרדת מימות החול. "ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך, וביום השביעי שבת לה' אלוך לא תעשה כל מלאכה..." (חומש שמות כ, ט); כשמסתיים יום השבת נערך טקס ההבדלה בו מבדילים המאמינים בין קודש לחול ו"מוציאים" את קדושת השבת באמצעות פרקטיקה של שימוש בחושים שמסמנים ויוצרים גבול בין קודש לחול. הפרקטיקה שבה התמקדתי בעבודה זו, כאמור, היא הרחת הבשמים הנוהגת באמצע טקס ההבדלה, לאחר ברכת היין ולפני ברכת האש. כך, בראשית המחקר, היו עיני נשואות אל האופן שבו מסתמן, ואף נוצר, באמצעות הסמלים של חוש הריח וענפי הבשמים או הכלי שבו היו מונחים, מעבר-הגבול בין תחומי הקודש והחול.

The important aspect of symbols in this definition is that symbols are models – and importantly, both models *of* and models *for*. Systems of symbols function similarly; that is, systems of symbols act as models of reality and models for reality. (Geertz, 1975):88

מתוך מגמה זו של חקירת הסמל של הבשמים בהבדלה, אם כן, נוכל להבין את אופן תפקודו של חוש הריח, ותפקודם של ריחות הבשמים בהבדלה, כ"מודל המייצג" את הפער בין קודש לחולין ובין חומר לרוח, או במילים אחרות, איך הפרקטיקה הספציפית של הרחת בשמים מדגימה בקטן את המשמעות הסמלית הגדולה של "יציאת/הוצאת השבת"; בנוסף, באמצעות השוואת ההבדלה לטקסים יהודיים אחרים מחד ולאופני עיצוב-תרבות-באמצעות-חושים המתקיימים בדתות אחרות, מאידך, נוכל לראות את ההתמודדות הייחודית של התרבות היהודית עם הפער 'קודש-חול', ונוכל להבין את עניין הבשמים בהבדלה אף כ"מודל עבור" הפרשנות הרצויה של פער זה. או במילים אחרות, את האופן שבו טקס ההבדלה מכוון את המשתתפים בו לחוות את הרחת הבשמים ובכך מעצב את תפישתם לגבי קודש, חול, הפער הרצוי ביניהם ואפשרות המעבר בין זה לזה. בפרק האתנוגרפי אני מציג את הסנכרון הזה, כפי שמצאתי בשדה, בין הבשמים לבין מה שהם מבקשים לייצג ולייצר.

זאת, כאמור, הייתה הסיבה הראשונית שבחרתי בהבדלה. אולם, תוך כדי עבודתי ופגישותיי עם שדה המחקר גיליתי בהפתעה לא מעטה שהרעיון של 'ריח' ביהדות קשור ביסודו ומראשית הופעתו במקורות היהודיים, בעבודות של טקסטים וקונטקסטים, לרעיון של הבדלה במובנה המהותי העמוק, ואסביר מיד את כוונתי.

הרעיון שבא לידי ביטוי בטקס ההבדלה אך הוא מקיף ורחב הרבה יותר, כפי שאכתוב בהמשך, הרעיון של יצירת 'הבדלה' כמתווכת ומגשרת בין עולם אונטולוגי רוחני של 'אמת' לבין עולם 'הזה' שניזון מייצוגים קונסטרוקטיביים תלויי הקשר של המציאות, עולם המכונה בשדה המחקר היהודי "העולם הזה" "המדומיין" "עלמא דשקרא"(עולם השקר)... הרעיון הזה של הבדלה מקופל ומגולם, כפי שעולה ממחקר זה, בחוש הריח. קצה הקרחון הוא הרחת הבשמים בטקס ההבדלה.

"why does incense smell religious?"

שואלת Kenna (2005) בכותרת מאמרה. אך כיצד דת מקבלת את ריחה? ואולי חשוב מכך- מדוע ריח זה או אחר מוצמדים לעניין מסוים? את השאלות האלו הצגתי בפני נחקריי מתוך הנחה שהתשובות יובילו אותנו צעד נוסף להבנת הפרשנות של המאמינים לפעולותיהן הדתיות ולסימנים התרבותיים שמהוות פעולות אלה.

השימוש בריחות במהלך טקסים קיים ביהדות כמו גם בתרבויות שונות אחרות, לדוגמא בכנסייה היוונית אורתודוקסית.

"Looking back in history, we can see the sense of smell being used in almost every culture and in different religions. The Greek Orthodox Church has a philosophy of incorporating all five senses into its service. Incense is burnt to appeal to the sense of smell. In Judaism, a spice box is used in the Havdalah service, which is held at the end of the Sabbath, to start the new week afresh. Pungent and pleasant spices such as cinnamon, cloves and cardamom are used" (Ackerman-Aoyama, 2003)

פעולות, שחוזרות על עצמן במנהגים ובטקסים בתרבות מסוימת, גם אם הן נראות ספציפיות או חסרות הקשר רחב, בעצם הינן יוצרות ומבנות תבניות מסוימות, פרדיגמות אפיסטמולוגיות של המציאות שבתוכה פועלים בני אותה תרבות. מה שניסיתי לעשות בעבודה זו, באמצעות חקירת פעולת הריח ומשמעותה, הוא להתחקות אחר תבנית כזו שתוכל להציע הבנה (Verstehen על פי וובר) בהירה יותר של הבניית ותפיסת העולם בתרבות היהודית.

אנתרופולוגיה של חוש הריח

כפי שארחיב ואסביר להלן, האנתרופולוגיה מציעה חלון שניתן להשקיף דרכו על השימוש התרבותי בחוש הריח מזוויות חדשות ובהירות שאינן מתאפשרות דרך פריזמות אחרות.

קשה להגדיר את מהותו של הריח, בהיותו שקוף ואוורירי, בלתי נראה ובלתי נשמע, ויחד עם זאת מורכב מחלקיקים ממשיים של האובייקט שהפריש אותו. בפרפראזה על גירץ בהתייחסו לדיסציפלינה האנתרופולוגית, אפשר לומר שהריח הוא הכי חומרי מבין הרוחניים, והכי רוחני מבין החומריים.

חוש הריח, מעצם הגדרתו כחוש, הוא בעל פן פיזיולוגי מובהק. הוא אחראי לעיבוד הכימי המתרחש בקולטנים הזעירים המצויים באפנו. קולטנים אלו מתפקדים כמערכת התרעה בתוך הסביבה הכימית של האדם, והם קולטים חלקיקים שמופצים אל האוויר מתוך עצמים שונים שמצויים בסביבה. חלקיקי האוויר,

המכילים מידע על אודות אותם עצמים, נקלטים ומעובדים בקולטני האף השולחים אל המוח את ייצוג הריח של אותו עצם, ייצוג שאותו מפרש המוח כריח מועיל, או לחילופין, מאיים, ובהתאם לכך מגיב באופן מידי (Zaltman, 2003) ; מידיות שאינה ניתנת לשליטה או "כיבוי" (Bradford & Desrochers, 2009).

וראוי להזכיר עובדה זו כאן בגלל זיקתה להבנת תפקודו התרבותי של חוש הריח.

כפי שפתחתי וכתבתי, אני יוצא כאן מנקודת הנחה שריח אינו דבר אובייקטיבי ומובן מאליו ולכן לצורך עבודתי אתרחק מהגדות פיזיולוגיות "מדויקות" בדומה לנאמר בפיסקה הקודמת. יש שימוש ב"מטהר אוויר" (איזה ביטוי) במכונית או בחדר מחניק, כדי לדחות ריח "רע", ויש שימוש בבשמים (בהבדלה) כדי לנחם את הנשמה, להתגבר על הסירחון שבוקע מהגהינום או כדי להשפיע באמצעות הבשמים שבהבדלה על כל השבוע שמתחיל... אם כן, מסתבר שהן התגובות לריח, והן ההרחה עצמה, תלויות בהקשר התרבותי, "והעובדה שעבור התעלומה שנקרית חוש הריח, שהוא החוש הכי פחות מובן מבין החושים, קיימות עשרות תיאוריות מתחרות ומשלימות המסבירות את אופן התפיסה של חוש זה ואת אופני הקלאסיפיקציה שהוא עושה במוח, לעובדה זו יש רלוונטיות מעטה בלבד בכל הנוגע למחקר החברתי והתרבותי על ריחות" (Almagor, 1990), שהוא מטרת עבודה זו. ביחס למידת השפעתו הרבה על חיינו התרבותיים והחברתיים, הפגיעה אותי העובדה שמעט מאוד נחקר בישראל – ועוד פחות מכך נכתב – על אודות ההשפעות התרבותיות והחברתיות שיש לחוש הריח עלינו, ועל מקורן של השפעות אלה. בעולם ישנה התפתחות בתחום זה בשני העשורים האחרונים וברצוני להמשיך מגמה זו. התחום המתפתח הזה, תחום האנתרופולוגיה של החושים, ביסודו, מבקש להגיע להבנה של התרבות האנושית בכלל ושל תרבויות ספציפיות בפרט, מתוך תפישה חושית רחבה ככל האפשר של התרבות הנחקרת; או במילים אחרות, לא להסתפק בנתונים שאנו רואים ושומעים בלבד אלא לשלב בכל מחקר על חברה ותרבות גם נתונים של ריחות, טעמים ומגע. כך תיווצר תמונה שלמה ומהימנה יותר של התרבות הנחקרת. בנוסף למטרה כללית זו שתקפה למחקר החברתי בכלל, יש גם מגמה, להתמקד במחקרי מקרה של חושים ספציפיים בתרבויות ספציפיות, ומחקר זה מצטרף למגמה זו.

חוש הריח ידוע גם כמעורר רגש. בספרם, Aroma, מספרים Classen, Howes & Synnot (2003), על מחקר שערכו על העדפות של ריחות בקרב מאות סטודנטים באמריקה. במחקר התברר שקיים

קשר חזק ומתמיד בין ריחות מסוימים לבין חוויות סובייקטיביות, שמחות או עצובות שנחו עמם. הם מציינים בהמשך עבודתם גם את התפקיד החשוב של ריחות בקיומם של קשרים חברתיים ומשפחתיים. צעד נוסף להבנת מורכבות חוש הריח מצאתי בביקורת שמוותחת ואן-אדה (2009) על מה שמכונה "החוש השישי". חוש מיסטי זה, כך היא טוענת, הוא בעצם ניסיון להתמודד עם אי ההבנה השוררת לעיתים ביחס לחושים מסוימים. בעצם, לפי ואן אדה, גם חוש הריח, בהיותו מקושר לחוויות מיסטיות, מקבל את הכינוי של חוש שישי... ריח נחשב גם לדבר שלא ניתן להסתיר ואשר מעיד יותר מכל על תוכנו האמיתי, עם או בלי מרכאות, של מה שמפיץ אותו... כמו הבלש שלמרות שראה ראיות מפורשות ממשיך "לרחרח" מסביב, מתוך הנחה שהריח שנותר באזור הפשע יעזור לו להתחקות אחר האמת ולפענח את התעלומה...

נחזור לרגע אל נקודת המוצא הפיזיולוגית שלעיל, ונסביר שעל אף שאין לאנתרופולוג אפשרות או רצון להסתפק בה כדי לנתח ולהסביר את חוש הריח, הרי שבכל זאת, נקודה מעניינת מאד בהקשר התרבותי-חברתי, טמונה בה. הקרבה והקשר הישיר שבין בלוטת הריח במוח לבין מרכזי הזיכרון והמערכת הלימבית האחראית על הרגש החם (Wilkie, 1995). אולי אין בכך "ראיות" מספיקות או משמעות חשובה לחוקר התרבות אך מצד שני, דווקא עבור חוקרי החושים הפיזיולוגיים אומר נתון זה- דרשני.

הקישור הזה בין חוש הריח ובין הזיכרון, צירוף שהופך את הזיכרונות ה"מופעלים" על ידי ריחות, לבלתי ניתנים לכיבוי, הקישור הזה טריגר בעבורנו להעמיק ולנתח ריחות דווקא בתוך ההקשר התרבותי שבו הם נחווים ושבו נוצר הקישור שלהם אל רגשות ואל זיכרונות. "ריחות מתפוצצים בזיכרונותינו ברכות מעוררת ופוצעת כמו מוקשים שהיו חבויים תחת סבך המסה של שנות חיינו וניסיונו. פגעת בתיל הממעיד של הריח והנה הפעלת את המוקש וזיכרונות מתפרצים בבת אחת וקופצים מתוך הסבך." (Ackerman, 1990)

ומעבר לדוגמאות אינדיבידואליות שונות של השפעת הריח על הזיכרון, הרי שאנו עוסקים כאן ברשת סבוכה ומסווגת של זיכרון קולקטיבי תרבותי שקיים מחוץ לקיום הסובייקטיבי של הפרטים בתרבות. הזיכרון קולקטיבי, כפי שכותב הלבווקס (1992) בספרו *On collective memory*, הוא זה שעומד מאחורי הזיכרונות הפרטיים. לא ניתן להבין את הדרך שבה זוכר אינדיבידואל מאורע מסוים, בלי שנדע לאיזו

קבוצה חברתית הוא שייך, כי הזיכרון האישי שלנו בעצם תלוי בזיכרון הקולקטיבי שלנו ויונק ממנו; הזיכרון הקולקטיבי, טוען הלבוקס, הוא תוצר של הצורך הקיים של הקולקטיב בלכידות.

וריה, כפי שראינו, יכול להצית או להפעיל בה, ברשת זו של זיכרונות, באופן בלתי ניתן ל"כיבוי", צדדים שונים, חשובים פחות או, כפי שאני מקווה שיובהר בהמשך, חשובים יותר. כמו בתרבות היהודית, השידוך הקולקטיבי התת-הכרתי בין ריח לבין שרטוט הגבול לצורך הבדלה וגם גישור בין קצוות ודיכוטומיות שאינן ניתנות להכלה יחד.

מובהר שוב, אם כן, כי למרות הצד הקוגניטיבי-פיזיולוגי שמצריך לכאורה ניתוח רציונאלי, אובייקטיבי וניטראלי, הרי שבפועל, פעולת ההרחחה היא כמו מתג שמפעיל את הזיכרון ולהרחחה ולריחות מיוחסים, בשל כך, מעמד של שיפוט אסתטי אך גם ערכי ומוסרי הנעשה כמובן מאליו. לריח מיוחסות תכונות ערכיות של דחייה או משיכה; תכונות מוסריות של טוב או רע; ותכונות שיפוטיות של כשר או מסריח וכד'...

וכמו שאפשר למצוא סיווגים אישיים כאלו המשתנים בין אדם לאדם, הרי שכאשר מתייחסים אל קולקטיב של בני תרבות, ניתן לצפות, כפי שמתברר בהמשך מחקר זה וכפי שטוענת סרמטקיס (1994) למצוא בנייה של הזיכרון הקולקטיבי באספות חברתיות בטקסים, סביב אמצעים חומריים כמו ריחות. ואוכל להציע ולהוסיף, גם באמצעות פרקטיקות פיזיולוגיות כמו הרחה.

כך, מתוך חיפוש אחר משמעויות הזיקה של חוש הריח אל הזיכרון ואל הרגש, ולאחר שהודגש היטב הצורך במתן הסברים תרבותיים-חברתיים לחוש הריח, אפנה אל התיאוריות האנתרופולוגיות הקלאסיות המציעות גישות שונות לניתוח תרבותי וחברתי של הריח.

גישות למחקר על ריח ותרבות

אלמגור (1990) סוקר במאמרו "על הריחות כשפה פרטית" את הגישות הללו. הגישה הסטרוקטוראליטית, אומר אלמגור, מנתחת את הדיכוטומיה האוניברסאלית הקיימת בהגדרות של כל חברה לגבי ריחות טובים (מושכים), לעומת ריחות רעים (דוחים). קיומה של דיכוטומיה כזו מעיד שהריח מצייד את האדם ביכולת

להפריד בין קבוצות חברתיות וקטגוריות, וליצור סטריאוטיפים של הפכים². לעומת הגישה הסטרוקטוראלית המנתחת דיכוטומיות, הגישה הסמיוטית (תורת הסימנים) מנתחת ריח כאות או סימן באינטראקציה בין אנשים. ריחות מסמלים מצבים וערכים בין-חברתיים ובין-תרבותיים. הבעיה הקשה של הגישה הסמיוטית בריח היא חוסר היכולת לתאר ולסווג ריחות באופן עצמאי. הריח מוגדר תמיד "בדומה ל... משהו" שלא כמו, לדוגמא, צבעים, או צלילים אשר להם תיאורים עצמיים. גישה נוספת היא האסתטיקה, אשר על פיה מנותחים ריחות, במיוחד ריחות מושכים ומלאכותיים (כגון תעשיית הבשמים), בהקשר של שיפוט חיצוני-אסתטי. אלמגור מביא את הגישות האלו, אך טוען, לעומתן, כי נדרשת גישה אחרת לניתוח של ריחות וכי יש לעשות זאת בשילוב של שלוש הגישות ולא באמצעות אחת מהן בנפרד, כיוון שאף אחת מהן אינה מספקת הסברים לכול סוגי הריחות. כל ריח, אומר אלמגור, נושא בחובו הן פרשנות סמלית, הן מטאפורה והן סטריאוטיפ, לצד מחשבות המפרידות בין טוב לרע, ותפיסות אסתטיות.

לדעת אלמגור, ודעה זו מנחה אותי במחקר זה, יש לבחור בשיטת ניתוח פנומנולוגי השמה דגש על לימוד החוויה של היחיד, תוך הבחנה בין שתי משמעויות: **הציבורית** - המשמעות הקונבנציונלית לריח, שהיא משותפת לקבוצה או במקרה של "הבדלה" המשמעות הציבורית תשתלב עם המשמעויות וההסברים שניתנים מההקשר התרבותי הלכתי. **והפרטית** - משמעות ספציפית לריח שנותן הפרט, ככל הנראה משמעות שונה מן המשמעות שנותנים חברים אחרים באותה קבוצה. בהקשר לשדה המחקר של הבדלה, אפשר לומר שעצם הגדרת המצווה כ"בשמים" מתקשרת, כך זה נראה, למשמעות הציבורית של ריח עם קונוטציה טובה, לעומת המשמעויות האישיות אשר אינן תמיד עולות בקנה אחד עם אלו הציבוריות; לדוגמא, שאלה ששאלה

---

² קצרה עבודה זו מלהכיל, אך בכל זאת, הרהור מתבקש על המערכת הסטרוקטורלית בתפקיד הריח בדיכוטומיה

שבין הבנת השימוש בריח, בטקסט ובפועל, בטקסט יציאת השבת לעומת היעדרותו מהקידוש- הטקסט של כניסת השבת. אין כאן המקום להאריך אך ייתכן שאפשר להבין מהשוואה זו שהמעבר מחול לקודש ביהדות הוא "טבעי" ואינו דורש מהאדם מורכבות רגשית ותודעתית כמו המעבר ההפוך.

אפשר להוסיף, שההבדל בין טקסי כניסת שבת ליציאת שבת, דווקא על רקע הדמיון הרב שביניהם, אינו מסתכם רק בבשמים. את הנר למשל, בערב שבת מדליקה האשה ובמוצאי שבת מדליק ומכבה הגבר...

אישה את הרב, האם היא יכולה לצאת ידי חובת בשמים בהבדלה אם בעלה מברך על צמח שריחו דוחה אותה...

טקסים כחלון אל התרבות

אפשר לשאול איך מקבלים טקסים את תפקידם. "האם יושב לו רב פלוני, ומחליט בידועין להעמיס על הטקס רעיונות חברתיים ודתיים הנראים לו חשובים? ואולי הדברים נעשים שלא מדעת? - לא ברור... אך חשוב לחשוף את העובדה, שבכל רובדי החברה טקסים משמשים יותר מאשר לקיום מצוות הדת בלבד" (פריימן, 2007): 136.

כשהוא דן באופן ספציפי בטקס ההבדלה מציין פריימן חלק מתפקידי הטקס:

"הטקס שימש אף להכנה נפשית מדוקדקת לכניסה לימות החול, ולשיפור יכולת התפקוד בימות השבוע, על ידי ביצוע מדויק של הריטואלים השונים, שנתפשו ככלי עזר דתיים. בנוסף, שימש להפנמת תפישות דתיות רווחות על הימצאותה של נשמה מיוחדת, העוזבת את האדם בסוף השבת, ולהפנמת הקשר בין החיים למתים." (פריימן, 2007). ברורה אם כן, מתוך דבריו של פריימן הזיקה שבין הפעולות המרכיבות את הטקס לבין חיי היומיום; הן מבחינת התפקוד בימות השבוע והן מבחינת תפיסת הקיום המורכב מהרוחני ומהחומרי.

פן חשוב נוסף הנובע ממיקוד המחקר בטקס תורמת בחינת הדברים מעיניה של האנתרופולוגיה של טקסים. העובדה היא שלפנינו מונח טקס עמוס בסמלים ואשר גם במטרתו וגם בביצועו נוכחים המאפיינים שהגדיר ואן-גנפ כמאפיינים של טקס מעבר - "טקסים המלווים כל שינוי במקום, במצב, במיקום חברתי ובגיל". (טרנר, 2009): 125.

טקס ההבדלה אם כן, הוא טקס של שינוי ומעבר ממצב (transition in state) חברתי/נפשי/תודעתי אחד למשנהו.

הרחבה משמעותית לשלבים הבסיסיים שהגדיר ואן-גנפ כשלב ה'ניתוק', שלב ה'שוליים' והשלב הסופי של 'התחברות מחדש', העניק טרנר לתחום האנתרופולוגיה של הטקסים בפרט ולכניסתה הנרחבת של האנתרופולוגיה לחקר של הדתות הגדולות הלא שבטיות בכלל. את שלב השוליים הלימינאלי של ואן-גנפ ניתח ופיתח טרנר כשגולת הכותרת של מחקריו. הקומיוניטס הנוצר במהלך הטקס ואשר משמעותו היא ביטול וטשטוש של הבדלים והיררכיות חברתיות, מעמדיות ומגדריות בין המשתתפים, מה שמאפשר למשתתפים להגיע אל שלב החיבור מחדש באופן שלא היה מתאפשר ללא השלב הלימינאלי והקומיוניטס שבחובו. השלב הלימינאלי הוא מצב מעורפל, בו יצאנו כבר ממערך הכללים וההגדרות שהתקיימו לפני הטקס, וטרם נכנסנו למערך הכללים וההגדרות שמתקיימים לאחריו. "אי לכך, תכונותיהן המעורפלות והבלתי מוגדרות (של ישויות לימינאליות) מתגלות במגוון רחב של סמלים בחברות הרבות... על כן לימינליות מושווית לעיתים קרובות למוות, לשהייה ברחם, לבלתי נראות, לחושך, לדו-מיניות, לשימון ולליקוי חמה או לליקוי ירח". (טרנר, 2009):126

העמידה על טיבם וטבעם של סמלים אלו ושל טקסים באופן כללי, צפויה לשפוך אור על האופן שבו חושב האדם על העולם ובמידה רבה, במחשבות אלה, מבנה ומעצב אותו. כך כותב הנדלמן (2004) ומסתייע בלוי-שטראוס:

הטקס, מצטט הנדלמן (2004) את לוי-שטראוס, מפנה את הזרקור אל המציאות; הוא (הטקס) אינו מהדהד את העולם שבו חי האדם או אפילו את החוויות שמזמן לו העולם, הטקס מהדהד את מה שהאדם חושב על העולם.

Ritual, he wrote, "turns back towards reality" in that "[i]t is not a direct response to the world, or even to experience of the world; it is a response to the way man thinks of the world. (Hendelman, 2004):3

ואם יורשה לי להוסיף... והמציאות שאליה פונה הטקס היא תוצר של מחשבות אלו.

השוני שעושה את ההבדל - המשמעות נמצאת בגבולות. בהבדלות

(p. “what is the being that will give access to the question of the meaning of Being?” 12)

היידגר (1992) שואל במבוא לספרו Being and Time - איזה דבר קיים, יאפשר לנו גישה להסברים וישאל שאלות בדבר המשמעות של הקיום?

התשובה שלו היא שרק אדם קיים ששאלת המשמעות הזו חשובה בעיניו.

- “it can only be that being for whom the question of Being is important, the being for whom Being matters”(12)

רק מי, אומר היידגר, שקיומו בעיניו אינו מובן מאליו ולפיכך שקוף; רק מי שקיומו הרציף והשגרתי אינו מאפיל על מודעותו לקיומו³ ומתוך כך גם על רצונו לחפש ולהציע הסברים ומשמעות לקיום זה, רק הוא ישאל ויחפש.

הקיום הזה שלנו, בעולם הזה, הינו מתווך על ידי החושים שלנו. וכך, כדי שנחפש הסברים עבור החוויות החושיות שלנו וכדי שנשאל עליהן שאלות, כדי שנהלל אותן או נקלל אותן, כדי שנראה בהן ברכה או מטרד או איום, ובעצם כדי שנוכל בכלל להתייחס אליהן, הן צריכות להיות משמעותיות עבורנו. והמשמעות הזו נובעת מהשוני שחוויות אלו נושאות עימן ביחס לקיום השגרתי "השקוף" שמקיף אותנו.

איזו משמעות גלומה, אם כן, בטקס ההבדלה הרב-חושי...

גרגורי בייטסון (2000), במאמרו אודות האופן האפיסטמולוגי שבו אנשים חווים את המציאות ומעניקים משמעויות לחוויות שהם חווים, טבע מונח: A difference which makes a difference (עמ' 459): מידע שנקלט אצלנו והוא משמעותי עבורנו- ישנה לנו. או כמו שנוהגים לשאול בסלנג "מה זה משנה לך?" ואנסה להבהיר את כוונתי. כאשר, באמצעות חושינו, באים אתנו במגע הדברים שמתרחשים סביב רקמת

---

³ או כמו שאומרים, תחושה של אדם הצופה בעצמו מהצד

קיומנו, נוצר שוני ברקמה זו. כאשר מדובר בשוני מוכר ושגרתי לא נייחס לכך חשיבות ולא נשים לב. השוני הזה לא ייתפס כשוני כי הוא שקוף. כאן מגיע תפקידו של החוקר להטיל אור על החוויה האנושית התרבותית שמעניינת אותו בייחודיותה, הגם שלעיתים רבות היא שקופה ואינה מודעת עבור הנחקרים, תפקידו של החוקר הוא לשאול על החוויות החושיות שאלות ולחפש הסברים ומשמעות להופעתן.

האם ניתן, לדוגמא, להצביע על תבנית קבועה של שימוש דתי תרבותי בחוש הריח ביהדות?

אם נתבונן ונעמיק אל משמעות הדברים שלעיל לא נוכל להימלט מההכרה שלא זו בלבד שהשוני הוא שיוצר את ההבדל ומתוך כך את המשמעות הטמונה בדבר (משמעות שנוכל לחקור ולחפש על ידי הארתה והדגשתה) אלא שבעצם, הגבול, ההבדלה בין X ל- Y היא תנאי לכך שבכלל תהיה לנו אפשרות לראות ולהתייחס אל הייצוג של X או של Y . "Map is not the territory" טען קורז'יבסקי (1933). המפה אינה מכילה כל יסוד של אדמה, אור, מים או אש. היא מבטאת ייצוג של דפוסים של דפוסי הייצוגים שהופיעו על סרט המדידה של המודד וכן הלאה... הדפוסים שניתן לייצג הם בעצם כל השינויים וההבדלים והגבולות של פני הקרקע והמרקם שלה וגובהה וכן הלאה. הבדלה בין רעיונות או עצמים מאפשרת למצוא בהם דפוסים שאותם ניתן לייצג כבעלי משמעות וכניתנים לקליטה ומחקר בהמשך.

ההבדלה יוצרת את המשמעות של הדברים שהובדלו ואשר עד שהובדלו, לא הייתה להם משמעות; ובהמשך לקו מחשבה זה, ההבדלה בין קודש לחול, ואפשר להוסיף ולמנות גם את ההבדלות הנוספות הנאמרות/נוצרות בטקס ההבדלה: הבדלה "בין אור לחושך, בין ישראל לעמים ובין יום השביעי לששת ימי המעשה"⁴, ההבדלה הזו היא הנותנת לרעיונות והמושגים הללו את צביונם הייחודי, המובדל. צביון שהיה מטושטש וחסר משמעות לפני שהבחינו בו והבחינו אותו מבין דומיו ושוניו.

וכעת ברורה יותר החשיבות שביקשתי להעניק לאופני הפעולה שנבחרו לצורך טקס ההבדלה, שכן אפשר ללמוד רבות על הגבול מהדרך שנבחרה לסמן אותו. את הגבול. בפרק שלהלן, העוסק בריח ביהדות, הרחבתי בדבר השימוש בחוש הריח בתוך ההקשר התורני ההלכתי. ריח בא כדי לתווך במקומות המפגש, או אולי מוטב לומר, מעברי הגבול שבין עולם החומר לעולם הרוח שבין שניהם מתנהלים בחיים היהודיים קשרים

---

⁴ מתוך נוסח ההבדלה.

ערים ונוכחים של רצוא ושוב. בהתמקדות שלי במעבר הגבול כדי להבין וללמוד על עבריו, אני מאמץ גם את ניתוחו של בארת' (1969), בחיבור *Ethnic Groups and Boundaries*, שאומנם עסק במחקר של קבוצות אתניות, אך התובנות שלו, שהיו מהפכניות בשעתן, לגבי חשיבות ההעמקה והריכוז של המבט דווקא אל הגבול עצמו, הן ברורות יישום וחשוב שייושמו גם בשדות מחקר נוספים העוסקים בגבולות.

...one finds that stable, persisting, and often vitally important social relations are maintained across such boundaries, and are frequently based precisely on the dichotomized ethnic statuses. In other words, ethnic distinctions do not depend on an absence of social interaction and acceptance, but are quite to the contrary often the very foundations on which embracing social systems are built (Barth, 1969)

אחת ממסקנותיו של בארת' מ-1969 הייתה שטבעם של גבולות אתניים, אינו הפרדה וניתוק בין הקבוצות, כך שבכל צד של הגבול תוקיים רק קבוצה מובחנת אחת, אלא דווקא אחד המאפיינים הבולטים של גבולות אלו הוא החיבורים והקשרים החברתיים בין הקבוצות, שנרקמים סביבם.

בשביל לבאר מעט יותר את העניינים, ברצוני לטעון, בעקבות בייטסון, והתיאוריה הקיברנטית שהוא יישם ופיתח על אספקטים של חברה ותרבות, שהפעולה של ההרחבה בעצם אינה רק גשר כדי לחצות את הגבול בין קודש לחול כי אם יוצרת במובן מסוים את הגבול. אין כאן תהליך סיבתי דיאכרוני שמייצר (באמצעות הטקסים), אגב התקדמותו, גבולות בזמן. העניין מורכב יותר. יש כאן תהליך שמורכב משילוב בין מהלכים דיאכרוניים בזמן לבין תודעה יציבה שמבקשת, באמצעות משוב סינכרוני מתמיד, להגיע לאיזון, או בשפה עגנונית חסידית, להגיע למידת ההשתוות, אשר בה יכולים לדור יחד, בשלווה- גם כוחות מנוגדים וסותרים;

אולי, אם מרחיקים לכת עם מידה זו של השתוות, כשאין הבדל ממשי למעשה בין קצות הסקאלה, ושרטוט הגבול בין הקצוות המובדלים הוא רק חלק ממערכת עגולה שאין בה באמת קצוות... זה דומה לסוג הגבול שמכונה על ידי חוקרים כמו ליפסט ורוקן (1990) "Cleavage" גבול שאין לו בעצם כלום משל עצמו אך

קיומו מאפשר להצביע ולהתייחס אל הצדדים שמשני עבריו... אך יתכן כי הרחקתי לכת יותר מדי וטשטשתי את הגבול הנצרך בין פילוסופיה למציאות.

שיטה

איך חוקרים ריח

אין מילים לתאר את חוסר האונים הכרוך בהיכנסות לאזור לא נודע. במעבה הערפל חסר הגבולות המוכרים אתה מוכרח, גם אם לא להתיימש או להיכנע, לכל הפחות להאט. ויסלחו לי במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה שהאטתי. האטתי מאד.

עם כל חושניותו, עם כל המשיכה והרצון שהיו לי להתחקות על עקבותיו ולחקור אותו, לצערי חוש הריח כתחום דעת אנתרופולוגי הוא נושא בעייתי וחמקמק⁵. ישנם שדות מחקר אשר בעיבודם סובלים החוקרים (אם כי לא כולם) מהצטברות יתר של הגדרות שונות של חוקרים שונים עבור מושא מחקרם. במקרה של מחקר תרבותי של ריח לעומת זאת, מצאתי את עצמי עומד מול פעולת ההרחקה- תופעה שכולנו מכירים וחווים אותה מיום הולדתנו ועד יום מותנו, ויחד עם זאת, אין ברשותנו כלים-מילים להגדרתה, מיונה וסיווגה.

קשה לדבר במונחים מחקרניים ידעניים על דבר שאין לו הגדרות ברורות, וקשה להגדיר דבר שאין עבורו בנמצא תבניות מוגדרות שיכילו אותו על מרכיביו וגווניו השונים. ואסביר את כוונתי.

כשבוצענו לחקור ולדבר, נניח לדוגמא, על פעולת הראייה- נפתח בפנינו שדה רחב של קטגוריות ותבניות שבהן נוכל להניח ולסדר את מה שמצאנו, ומהן נוכל להפיק תיאור של מה שראינו. יש גוונים מוגדרים

---

⁵ במחקרים האנתרופולוגיים הספורים מאד, העוסקים בריח, מקוננים החוקרים על קושי זה ועל מיעוט העיסוק

בנושא זה. ראה למשל את אלמגור (1990) ו Kenna (2005).

רבים של צבעים, ניגודיות בין אור לחושך, בהירות, ובקיצור, ארגז כל(ל)ים מכובד שמהווה בסיס מוכר, מוסכם ורחב לדיונים, טענות ומסקנות לגבי מושא מחקרנו. וכך, מראש סולם החושים המערבי חולש על חיינו חוש הראייה- אוקולרצנטריזם⁶. ו"טוב מראה עיניים" קהלת (ו,ט) ועובדות משפטיות הן "ראיות".

עכשיו, חישבו על ריח משמעותי שהרחתם ונסו לתאר את זה. נסו להכניס את הריח לקטגוריות מוכרות ומוסכמות שבאמצעותן יוכל מי ששומע או קורא את תיאורכם להבין למה התכוונתם.

אתם אולי חושבים עכשיו, מה הבעיה, יש ריח טוב וריח רע, ריח חזק וריח חלש, ריח של לחם טרי או ריח של בשר רקוב... ובכן, זו הבעיה. אין לריח מילים מייצגות משל עצמו. בשביל לתאר סוג של ריח אנחנו נאלצים לשאול כלים מארגזים אחרים. ארגזים של עצמים או ערכים או ארגזים של חושים אחרים- ריח מתוק...

הבעיה הזאת איננה באמת בעיה אם ברצונך להתנהל בעולם ולהריח להנאתך, אך היא הופכת לבעיה משמעותית אם אתה מבקש לבודד לצורך מחקר תרבותי את חוש הריח, ואז אתה מוצא את עצמך חסר מילים, כלים, חסר אונים.

וצריך להדגיש כאן שהבעיה הזאת תקפה כשהמחקר הוא, כפי שכתבתי, אנתרופולוגי, מחקר שמבקש לחפון את מושאו בין אצבעות התרבות הנחקרת, דרך עיניהם (או אפיהם) ותפיסתם של בני אותה תרבות. הבעיה הזאת תקפה דווקא אז, כי אם, לחלופין, הייתי מבקש לבצע מחקר כימי, ביולוגי, או רפואי על חוש הריח, כי אז לא היו חסרים לי כלים לבודד ולסווג ולתאר את המיקום של התאים במוח המפענחים את האותות שזורמים אליהם ממיליוני הרצפטורים באף שקולטים את החלקיקים המיקרוסקופיים המופרשים מעצמים בסביבה. יכולתי לפתח דיון על תגובות נוירולוגיות שונות לריחות שונים. יכולתי לטעון טענות בדבר האבולוציה של החושים ובדבר מיקומו של חוש הריח, הפרימיטיבי בצמוד לאזור הרגשות והזיכרון...

---

⁶הגדרה ממילון אוקספורד: **ocularcentrism (Greek visualism)**

A perceptual and *epistemological *bias ranking vision over other senses in Western cultures

אך כאמור, לא את הגלוי באף לעין הסתומה בקורי קורותיה ביקשתי... אני מחפש את המשמעות שמעניקים הנחקרים שלי לחוש הריח ולפעולות שקשורות בו. משמעות אשר לדידה כמות הרצפטורים או אופן הפיענוח הנירולוגי של ריחות אינם חשובים. אני מחפש את הכניסה אל השבילים שבהם מתנהלים נחקריי. שבילים שתרבותם, והם בתוכה, סללה עבורם על מפת חייהם ואשר בהם הם צועדים את חייהם. אוהבים, נזהרים, נלחמים, מתפללים ומתגברים על מכשולים; בשבילים הללו נדרשים לעיתים בני התרבות לבחור כיוון בצמתים שונים הנקרים בדרך. הצמתים הללו מסומנים בתמרורים ורמזורים כחוויות חושיות בחיי היומיום ובטקסים מיוחדים. חוויות חושיות שיכולות להילקח (ואף נלקחות על ידי בני התרבות) כמובנות מאליהן אך בעצם, חוויות אלו מעצבות את עולמם התרבותי של בני התרבות ומכוונות את דרכם. ויש עצים בצד הדרך הסלולה, לפירות ולצל. ויש תחנות למנוחה ותכנון המשך הדרך... והדרך היחידה שבה אוכל לפענח את השביל הזה ולחקור את דרכיו, היא דרך תפיסתם של הנחקרים- תפיסה שבאה לידי ביטוי במרכיבי התרבות השונים.

וכך, אל תוך הערפל האפיסטמולוגי נכנסתי בניסיון למצוא תבנית או דפוס שיעזרו לי למפות את "דרך הבשמים" היהודית.

במסגרת עבודת השדה ערכתי תצפיות וקיימתי ראיונות חצי מובנים עם אנשים, נשים וילדים, גם כאלו שמכירים מקרוב את נבכי ההלכה והמנהגים וגם כאלו שעורכים טקס הבדלה ובהגדרתם הינם מסורתיים או שאינם מכירים היטב את ההלכות והמנהגים. כך אני מקווה שהצלחתי "לחוש" ואף להריח את חוויות הבשמים בהבדלה, את המנהגים וההלכות, הבעות הפנים בהקשר לבשמים, מישוש, השמעת קולות, חיקויים ועוד. בקשתי להתחקות אחר הדומה והשונה באופן שבו חווים הנחקרים את קיום המצווה של הרחת בשמים, אך אחזור ואדגיש שמה שחיפשתי הוא לימוד של חוויה, ולא דווקא של הלכה.

אם להשתמש במילותיה של ואן-אדה (2009) אז אומר שברצוני לחקור כיצד לומדים המאמינים להריח את הבשמים בהבדלה. איך מתרחש התהליך שבו לומד המאמין להשתמש בכליו הפיזיולוגיים והביולוגיים באופן שיתאים לערכים ולנורמות ולחוקים של התרבות והחברה שאליה הוא משתייך⁷. ומתוך לימוד זה,

---

⁷ תינוק, לדוגמא, כמי שטרם למד את הפעולה של ההרחה באפו- צפוי לנסות ולאכול את העלים שיוגשו אליו.

איך המשמעות שמוענקת לחוויה, מבנה גבולות לחיים הדתיים ומספקת גם את כלי הניווט לחציית גבולות אלה.

מגבלות השפה בחוויה הדתית

האתגר שבעריכת מחקר על האופן שבו תפישה חושית מובנית ומבנה את תפישת עולמם הערכי של מאמינים הוא גדול עקב המגבלות של ההגדרות וההבנה של חושים בכלל וחוש הריח בפרט; האתגר הזה מתעצם אף יותר לאור העיסוק בערכים של קודש וחול שעצם הבעתם במילים וכתבתם לכדי עבודת מחקר היא, במקרה הטוב, דבר מסובך לביצוע... על מגבלת השפה במחקר של עניינים דתיים ורוחניים כותב הגל (1948) "על האלוהי ניתן לדבר כראוי רק במונחים נשגבים" ואיך אתיימר לכתוב כתיבה אקדמית "נשגבה"?

עוד על הניסיון –או, אם תרצו, על המאבק חסר התקווה - לכתוב ולדבר על עניינים שבקודש, כתב ויטגנשטיין ב-1929 כך:

"My whole tendency and I believe the tendency of all men who ever tried to write or talk Ethics or Religion was to run up against the boundaries of language. This running up against the walls of our cage is perfectly, absolutely hopeless..." [in Kenny, 1991]

ובכן, עלי להודות שהאתגר המתודולוגי אינו פשוט כלל ועיקר. ולא, אין לי כוונה לצאת למסע חסר תקווה. מה שבכוונתי לעשות הוא מחקר פנומנולוגי על פרשנות ומשמעות. לא מחקר על "אלוקים" או על דת, אלא על דתיים- אנשים. בני אדם. מחקר שייבנה לכדי מסמך אנושי, שיאפשר הבנה טובה יותר של נטיות וכוונות "mind" אנושי. במיוחד העיסוק בריח, כך אני מבקש לטעון, מציע דרך חדשה של הבנה והבעה של אותם ערכים שאינם מוכנים לסבול שיכלאו אותם בין כתלי מילים.

ובכן, חיפשתי בעבודה זו עולם של חוויה של ריח ולא דווקא, אם כי גם, את ההלכות הדתיות הפסוקות. המתודולוגיה שמציע גירץ (2007) לחקר הדת היא "להתחיל בערפל ולנסות לפזרו. אפשר להתחיל... במיון של תופעות בעלות נגיעה ל"דת" (או להלכה הספציפית הנחקרת)... ואז לחפש מהו הדבר הגורם לנו לחשוב

שאותם דברים ייחודיים למדי שאנשים מסוימים עושים, מאמינים בהם, חשים או אומרים קשורים באופן כלשהו זה לזה באינטימיות שדי בה כדי להעניק להם שם משותף" דוגמא, בנוגע לבשמים בהבדלה, היא אותה שאיפה קולנית של ריח הבשמים והאנחה משמעותית, חסרת המילים, שבאה לאחריה... לגבי מחקר על ריח מתאימה במיוחד המטאפורה של גירץ על הערפל. האם ייתכן שחוסר אוצר המילים העצמאי הקשור לריח אינו רק בעיה מחקרית אלא מצביע על הייחוד של חוש הריח (בדת)? האם יהיה נכון לטעון כי מאחר שאין אנו מסוגלים לדבר על ריח אלא בעזרת מלים הלכותיות מחושים אחרים (מתוק, חריף, כמו ביצה רקובה...), כך הריח, בתפישתנו, אינו נפרד מהחושים האחרים, ולכן החוויות החושניות ואולי גם הידע הטקסטואלי של ההקשר של הבדלה נוזל אל תוך חווית הריח? וכי בגלל הקושי לבודד את הריח הזה של הבשמים מאור הנר המאיר את החשכה מעל לראשנו, מטעם היין, מקול הנר הנכבה בנוזל היין או המדליק את הערק שנשרף⁸, הריח מתחבר לדברים האלו כמו גם לאגדות ולהלכות העומדות מאחוריו ובבסיס קיומו בתרבות?

מושג שמאיר ומנגיש את השימוש בריח כמרכיב סמלי בתוך טקס ההבדלה הוא: MULTIVOACLITY OF SYMBOLS של טרנר (2009 : 255). ה"קולות" הרבים והשונים שמשמיע הסמל הזה בטקס הזה, מציע טרנר, נקלטים אצל אנשים שונים שיוצקים משמעויות שונות לסמלים. סמל של ריח הוא סמל שכמעט "מבקש" ודורש להישאר רב-קולי כי אין לו בעצם "קול" משל עצמו, אלא כאמור, החושים האחרים והזיכרונות של ההלכות והמדרשים שנלווים אליו- "נוזלים" לכיוונו ויוצקים את המשמעויות השונות המוענקות לו.

הטקסטים היהודיים – הכרת מחקרי

המחקר האנתרופולוגי הקלאסי עסק בעיקר בחיים ומנהגים של שבטים אשר היו ברשותם מעט מאד אם בכלל כתבים קדומים, זאת, אם בכלל הכירו והשתמשו בשפה כתובה. עיקר הלימוד של החוקר אודות

⁸ יש מנהג להצית בעזרת נר ההבדלה משקע קטן של ערק בצלוחית, דבר שמפיק אש כחולה שכמו "רוקדת"

בצלוחית.

שבטים אלו נעשה לפיכך, על ידי התבוננות והיכרות ארוכה עם חיי, מנהגי וסיפורי השבט. המתודולוגיה המשמעותית לפיכך הייתה עבודת השדה הממושכת בקרב הנחקרים.

לעומת זאת, מחקר אנתרופולוגי של החיים והמנהגים היהודיים מוכרח להישען, בנוסף לתצפיות, גם ואולי במיוחד, על טקסטים- עיקר מרכז הכובד של חיי הדת והמנהגים, אלה נובעים מהכתבים והספרים המקודשים ליהודים ואשר עוברים בקרבם מדור לדור באמצעות עיון ולימוד ישיר וכן באמצעות תיווך של שדרה רבנית אשר סמכותה הדתית נותנת לה כח לפרש ולפסוק הלכות המבוססות על ספרי הקודש, על פי כללי פסיקה מוסכמים. בהקדמה לספר "Judaism viewed from within and from without" כותב הארווי גולדברג (2003) כי אם ניקח בחשבון את יתרון השילוב בין המחקר והלימוד היהודי הנשענים ונצמדים לטקסטים; ובין המבט האנתרופולוגי הצופה ומשתתף בפעילות הנחקרת; אם נבין את החשיבות שאין להגזים במשקלה, של ההיסטוריה והתרבות היהודית "שהיא חלק מאיתנו" (כדברי המרואיין יהושע) כפי שהן באות לידי ביטוי בספרי הקודש היהודיים- התורה, התלמוד והספרים המפרשים אותם; הרי שעלינו להקדיש פרק נכבד להבנת צמיחתה ההיסטורית- טקסטואלית של תפיסת הריח היהודית.

Texts represent the authority of tradition, and older forms of historical documentation show how rituals and forms of celebration evolved and became standardized over the centuries.(Goldberg, 2003):4

גולדברג עושה שימוש נרחב ומעמיק בטקסטים ומקורות יהודיים עתיקים, בתור עוגן ומקור להסבר שממנו יונקים ועליו מתבססים גם בני התרבות הנחקרת בבואם להסביר ולתת משמעות ופשר לטקסים השונים.

Whether or not individuals today give extensive forethought to rituals, preparation for and participation in them constitute gestures of collective identity, along with the enactment and reproduction of jewish culture. In these settings, rituals and explanations of those rituals, which often are linked to jewish texts, act in tandem.(: 3)

גולדברג אומר שמתודולוגיה זו חיה ובאה לידי ביטוי בקשר עם המנהגים הנוהגים בפועל בחיי היומיום בקהילות... וכאן באות לידי ביטוי יתרונותיה של האנתרופולוגיה החוקרת בשדה...

כמו גולדברג, גם גוזמן (2015) מתייחס אל המשקל הרב של טקסטים דתיים בחיי היומיום של המאמינים. "ההישענות וההסתמכות של יחידים יהודים ושל קהילות יהודיות על הטקסטים הדתיים, מהוות מאפיין שתואר ונחקר רבות."

כך, מתוך הבנת עומק חשיבותו של הטקסט בתפיסת עולמם של הנחקרים, שמתי דגש על ממצאים אלו והעמקתי אל המקורות שהופניתי אליהם במהלך שהייתי בשדה המחקר, אם ישירות על ידי נחקריי ואם מתוך הרחבה של העיון. רובם של מקורות אלה נטועים בשדרה המרכזית של הטקסטים אשר עליהם מושתתת ומהם יונקת ההלכה, גם את יסודותיה, וחשוב מכך- את תוקפה וכוחה להמשיך ולהתפתח. אני מניח שההתחקות אחר מקורותיו של הריח והתפתחותו יהיו מפתח להבנת התבניות התרבותיות היצוקות בו והאופנים שבהם הן מתיישמות.

אוסף ואומר שהגישה אל המקורות השונים שאציג בהמשך, בפרק הבא, כמו גם חקירתם, נעשו בשיתוף ובהכוונה של גורמים שונים משדה המחקר. בייחוד שניים- רב 'תלמיד חכם' שמלמד תורה במשך שנים רבות ואשת רוח שמעבירה אף היא שיעורי תורה. בנוסף, נעזרתי ביהודים נוספים ששיתפתי אותם במושא מחקרי והם הציעו בפני מקורות שונים לחקירה.

השוואה בין-תרבותית

הריח, כפי שניתן לראות במקור הבא, משחק תפקיד בתרבויות ובדתות שונות:

"Looking back in history, we can see the sense of smell being used in almost every culture and in different religions. The Greek Orthodox Church has a philosophy of incorporating all five senses into its service. Incense is burnt to appeal to the sense of smell. In Judaism, a spice box is used in the Havdalah service, which is held at the

end of the Sabbath, to start the new week afresh. Pungent and pleasant spices such as cinnamon, cloves and cardamom are used"

לצורך השוואה של הבנת ותפיסת ריח כאלמנט שקשור ומשרת צרכים דתיים, אבחן בהמשך הפרק איזה תפקיד ניתן לריחות בתפיסת הקדושה, לדוגמא, בשימוש הנרחב בקטורת בכנסייה היוונית אורתודוקסית.

החשיבות המחקרית הטמונה בהבנת היחס הייחודי של תרבות לחושים כפי שהוסבר בהרחבה בפתיחת המבוא, היא גדולה ומהווה דרך ישירה וחלון אל מנגנון הפעולה והערכים של התרבות.

שדה המחקר

תוך וויתור על אפיסטמולוגיה פוזיטיביסטית והישענות על אפיסטמולוגיה קונסטרוקטיביסטית, נכנסתי כחוקר אל השדה הזה שבו צמחתי גם אני כשומר מצוות, והשתדלתי להסיר את כל הפילטרים שהחיים הדביקו על אפי (ועל חמתי) על מנת שאוכל להריח ולחקור את היחס אל הבשמים ואל חוויית הרחתם האינדיווידואלית והציבורית. זאת עשיתי באמצעות תצפיות על הבדלות שבהן השתתפתי. הבדלות בסגנונות שונים, במסגרת משפחתית בבתים שונים ובמסגרת קהילתית במספר בתי-כנסת עם מתפללים ממוצא שונה, ספרדי, תימני, אשכנזי וגם קהילות חסידיות ובנוסף "קרליבך"; ובאמצעות שיחות וראיונות עם נחקרים בעלי זיקות שונות אל הדת. מקור חשוב ומרכזי בעבודתי, אשר על חשיבותו במחקר דתי יהודי עמדתי לעיל, ואשר התברר לי תוך כדי המחקר כי הוא נובע מן השדה ואותנטי, הוא ניתוח שיח של טקסטים ומקורות תנ"כיים ותלמודיים, ניתוח שהתגלגל מתוך הפניות שחזרתי וקבלתי ממרואיינים לטקסטים אלו, ומתוכם גם לטקסטים נוספים. מצאתי שהחוויית של המרואיינים במקרים רבים נתפסות בעיניהם כמחזרות ישירות ויונקות את קיומן ועוצמתן מהטקסטים שהם חזרו וציטטו והפנו אליהם את מוקד מקור חווייתם.

במידה לא מועטה, אני חש שחיפשתי אתונות ומצאתי מלוכה כי מה שחשבתי שייטכן ואמצא ואשר על כן אותו חיפשתי, היו הבדלים שונים, תרבותיים, חברתיים ומגדריים, שטקס ההבדלה, ובתוכו פרקטיקת הרחת הבשמים, מתקשר עמם, מסומן על ידיהם ואולי אף מסמנם. המלוכה שמצאתי הייתה בשבילי (כמי שכאמור הינו שותף פעיל בשדה המחקר) גילוי מרגש ומיד אסביר למה.

אקדים ואספר שבמסגרת עבודתי חזר ד"ר פלדמן והציע שאחליט האם אני בוחר להתמקד יותר בהבדלה, ואז עלי לבחון את כל הטקס ופחות להתמקד בנושא הריח; או שברצוני להתמקד בריח ולא דווקא בטקס ההבדלה. ובכן, לא מיהרתי להחליט. מצד אחד היה ברור לי שריח הוא הנושא שלשמו נתכנסנו... ומצד שני, השימוש שנעשה בריח במסגרת ההבדלה ריתק אותי ולמרות הזמן והעומק שהשקעתי בעניין, לא מצאתי מנוח והמשכתי להתמקד דווקא בהבדלה.

להפתעתי ולשמחתי, בשלב מסוים, לאחר העמקה במחקר אודות תפיסת הריח וקשריה עם ההבדלה, ובמיוחד לאחר שהתחלתי להקדיש זמן לניתוח הטקסטים העתיקים העוסקים בריח, טקסטים המהווים את היסודות להבניית תפיסת הריח בתרבות ואשר הופניתי אליהם על ידי רבים מבין מרואייניי, הבנתי שבעצם ביסודה, מובנית תפיסת הריח ביהדות כגורם סיפי ומבדיל. הרחת הבשמים היא היא, כך אני מעז להתיימר ולומר, לבה ומהותה של ההבדלה.

כבר בתחילת איסוף החומר משדה המחקר, היה ברור לי שתפישת המשמעות שיש להרחת בשמים על ידי המאמינים המשתתפים בטקס ההבדלה, נטועה עמוק בטקסטים היהודיים המועברים בתרבות היהודית מדורות והעוסקים בנושא של ריח. ואיני מדבר כאן דווקא על טקסטים הלכתיים הנוגעים ישירות להרחת בשמים בהבדלה, אלא יותר לטקסטים כלליים יותר ובסיסיים, אשר תרומתם להבניית תפישת הריח בתרבות הינה עמוקה ובדרך כלל גם לא מוכרת כבעלת השפעה ישירה אלא שכחוקר, אני מזהה את הטקסטים האלו כעומדים באופן ניכר ומשמעותי ביסוד תפיסת הריח בתרבות בכלל, כאמור, וכפועל יוצא, כבסיס משמעותי לתפישת הריח בהבדלה.

חשוב לי להוסיף ולציין בנוגע לטקסטים בהקשר לריח, שניתנות בטקסטים השונים לא מעט סיבות להרחת בשמים בהבדלה, חלקן אף שונות וסותרות זו את זו; יחד עם זאת יש שני דברים שמשותפים לטקסטים השונים ושאיני סבור שהם בעלי חשיבות מחקרית אנתרופולוגית:

א. ההסברים נוטים באופן מובהק למיסטיקה וקבלה⁹.

---

⁹ גם מקורות שבדרך כלל נוטים להסברים רציונאליים פונים בהקשר להרחת הבשמים להסברים קבליים מיסטיים.

ב. המנהג, המצווה, לברך ולהריח בשמים בטקס ההבדלה הוא קדום ביותר, עוד לפני שהסברים קבליים היו בנמצא, אנו מוצאים מחלוקת בנושא הבשמים בטקס ההבדלה בין הלל לשמאי שהיו בין הזוגות, מדורות התנאים הראשונים; מה שאומר שעוד לפני תקופת המשנה נהגו להבדיל עם בשמים במוצאי שבת.

השילוב של שני הנתונים הנ"ל אומר דרשני. כי המנהג הינו קדום ביותר ובכל זאת ההסברים שלו נשענים על מערכת הסברית מאוחרת יותר.

המקום שהחלטתי לתת, לפיכך, בעבודה, להתפתחות והשתלשלות טקסטים אלו הוא מרכזי וחלק ניכר מן הפרק הבא, שעוסק בממצאים- נשען על מקורות טקסטואליים.

הצגת המחקר

בפרק הבא אציג את ממצאי מחקרי. בכתיבה שזוכה, וגם סובלת, במידה רבה של אסוציאטיביות, אציג במקביל ובתנועה של זרימה, שכולי תקווה שהיא אכן תזרום, ממצאים הנשענים על תצפיות וראיונות שחוויתי וערכתי, כמו גם על ניתוח שיח (טקסטים). הדרך הזו שבה בחרתי להציג את ממצאי המחקר, מבטאת לדעתי את אופיו של הנושא הנחקר- חוש הריח, ולפיכך תורמת להצגתו האותנטית. החוש המיוחד הזה, בשילוב הייחודי בין היותו גשמי לתפיסתו כרוחני, מבטא את הערפל וטשטוש הגבולות שמאפשר לבני הדת "לגנוב" את הגבולות האלה שהעולם הזה מלא מהם, ולעבור משבת הקדושה לימי החולין.

לצורך הצגת הממצאים התוויתי דרך. אתחיל בהצגת ההבדלה כגבול וגשר בין הרגשת קדושת השבת לבין ימות החול ובהמשך אעמוד על הקשר שבין חכמת הבריאה והעשייה לבין היכולת להבדיל, לעשות הבדלות.

בשלב הבא, הדגש יעבור אל הריח. ראשית, הריח במקורות והקשר שלו להבדלה על הפעולות שמהן היא כלולה ועל המשמעויות הגלומות בהן. בהמשך, אציג באופן יותר ספציפי את הריח כמבדיל באמצעות הבנת תפקיד הקטורת. כאן אערוך גם השוואה לשימוש דתי בריח בנצרות. ואז אחזור להציג את ההבדלה והמשמעויות הגלומות בברכת הבשמים.

אחת ההבדלות הנוהגות במוצאי שבת היא ההבדלה בין אור לחושך. אציג את ההבדלה הזו ואת הקשר שלה להבנת תהליך ההבדלה/ההרחה. בסיום פרק הממצאים, אקדיש שני חלקים למה שבעיני טמון גם הוא בהבדלה בין שבת לחול- הכמיהה אל הגאולה שהמבשר שלה הוא אליהו הנביא. המצב הזה של הגאולה הנכנסת אל מנהגי הטקס, מגלה דיכוטומיה נוספת- גאולה/שעבוד שגם בעבודה משמשת ההבדלה, עם הבשמים שבמרכז ליבה, גבול וגשר שמאפשר את ההכלה של הקצוות יחד.

אוסף ואכתוב שכחוקר דתי, ששובת ביום השביעי ומתחיל את מלאכת השדה רק לאחר ההבדלה, מצאתי, מן הסתם, תשובות על שאלות ששאלתי יותר מאשר על השאלות שלא... וכדבריה של בל (1997) על מחקרים של ריטואל דתי, "מחקר על ריטואל עשוי לחשוף יותר על החוקר מאשר על הנחקרים".

ויחד עם מגבלותיי כחוקר לגבי מקומי במחקר כאדם דתי, אני סבור שהמיצוב שלי מבחינה אפסטימולוגית נותן סיכוי טוב לניסיונותיי להקשיב ולהריח את השדה. שהרי כפי שאומר טאובס (1987), "כדי לענות על השאלה מדוע אנשים עושים את מה שהם עושים, ואיך התשובות לשאלה זו משפיעות על השאלה עצמה, מוכרחים להיות "בפנים", מושפעים מן המציאות המשתנה עם הזמן על ידי תנועתם של האנשים. מתוך כך, אני עושה ניסיון לצעוד צעד נוסף אל תוך המחיצה המפרידה ביני לבין המחקר. צעד נוסף אל טשטוש ההבדל שבין הבדלה לבין העיסוק בה והייצוג שלה; טשטוש שמגולם בשימוש בפרקטיקה של הרחת הבשמים. **כך הוספתי לפרק הבא וגם לזה שאחריו, ושילבתי בהם גם כתיבה אוטו אתנוגראפית אישית** על טקס ההבדלה האישי שלי, בו באים לידי ביטוי הקונפליקט והמתח שבין האחדות הכוללת הכל ללא הבדלים, לבין ההבדלות המסוגלות את המציאות לרמות שונות גבוליות ומוגבלות. למה מברכים על זה, איך בכלל תופסים את זה... וכיצד בריח ובהרחת הבשמים בפרט טמון המפתח להבדלה שמאפשרת הבניית מציאות של קודש וחול.

בפרק השלישי, בהמשך של הסגנון האסוציאטיבי, אערוך סיכום של הממצאים ועימותם עם התאוריות שהצעתי בפרק המבוא. לסיום אציע מסקנות שנובעות מהמחקר, וכן אפשרויות להרחיב את טווח ההשפעה שלו מעבר לנושאים הספציפיים שנחקרו. אני סבור שתיתכן חשיבות נוספת להשערות והתובנות העולות ונובעות מהעבודה. מספר אפשרויות כאלה הוא:

- א. פירוק הריח לגורמיו התרבותיים דווקא, חושף בפנינו אפשרות להבנה עמוקה של מושג ההבדלה, שמעבר לפונקציונאליות שלו כטקס להוצאת השבת, טמונה בו הבנייה של מושגים מרכזיים בתרבות היהודית ובתרבות דתית בכלל - כמו המושגים של קודש וחול.
- ב. האפשרות לגשת אל מושגים כאלה כמו תפישה של קודש דרך ניתוח תפישת הריח, פותחת שער למחקר אנתרופולוגי, בנוסף למחקר הדתי שעסק בתחומים אלה באופן מסורתי.
- ג. המפגש בין התחום של אנתרופולוגיה של חושים לבין הטקס הדתי רווי הסמלים מציע הבנה רחבה יותר של המושג רב-קוליות של סמלים של טרנר בכך שפיענוח הסמלים נעשה מתוך הבנת המודל הסנסורי שעומד בבסיס התפישה החושית של התרבות הנדונה.

הריח הוא בשביל הנשמה – חכמת ההבדלה

"מה זאת אומרת למה אני מריח בשמים בהבדלה, זה בשביל הנשמה היתרה" (אוהד, בן 40). אוהד מסתכל עלי שתיים שלוש שניות בשקט ופתאום פורץ בצחוק גדול. כשנרגע הוא מסביר לי "הבנתי שהתשובה שלי היא בעצם לא ממש תשובה כי אין לי מושג מה זה נשמה יתרה. אני בסוג של "לופ". אבל האמת", ממשיך אוהד, "בשבילי זה לא כל כך משנה כי אני בכל מקרה לא מריח כלום." לאחר שתיקה קצרה נוספת הוא מחייך ומפטיר במבט מושפל "תתרגן".

גליה, אשתו של אוהד, מביטה בו באמפתיה. כשאני שואל אותה לגבי תפיסת חוויית הריח שלה בהבדלה היא אומרת שבשבילה ריח זה הכל. "ריח הוא הגישה והאמצעי לכל דבר בחיים. הוא כל הזמן מקשר בין המציאות שלך באותו רגע לדברים ורגשות ומקומות שהיו ושמהם אתה מורכב". כשאני שואל איך זה עובד עם ריח הבשמים בהבדלה היא שותקת, מחייכת ולאחר רגע נוסף משיבה "לא חשבתי על זה באמת אף פעם".

ההבדלה שלי

ביו רץ מתוח ונרגש ליד קירות הבית. כל אימת שהוא מגיע למתג של תאורה הוא נעמד על קצות אצבעותיו ומותח את ידיו כלפי מעלה. מכבה את האור. (התרגשות לקראת איזה סוג של הארה. כל מנורה שנכבית – מחדדת את ההכרה... הראיה...)

כל הנוכחים יושבים, מצטופפים קרוב לראש השולחן. קרוב אלי. בזמן שהאור בבית הולך ונמוג, תירוש נמזג

אל הגביע עד מעבר לשפתו ונשפך מעט. עדיין נצבט
בי משהו כשנשפכות הטיפות הללו. איזו סתירה עדינה בין
האיסור להשחית דבר טוב כמו היין הזה לבין הרצון למשוך
מהטקס הזה של הפרידה משבת העדינה והמקודשת טיפות שפע
אל השבוע המעיק והלוחץ והתובעני והטובעני שממתין ממש
מעבר לפינה. מעבר להבדלה. והיין הזה שאתו קדשנו את
השבת בכניסתה, היין הזה נמשך מעבר לגבולות הכוס כמו
התקווה שלנו שקדושת השבת תימשך אל מחוץ לגבולותיה.
כן. כנראה שיש לה גבולות.

אורי מצית נר הבדלה גדול, בעל שישה פתילים, מנר
שהודלק מערב שבת ודלק עשרים וחמש שעות, ומביא אותו
אל השולחן. עדה מגיעה אחריו עם נרון קטן ומיתקן קטן
דמוי עששית מזכוכית ומתכת שבו יונח הנרון לאחר שיודלק
מנר ההבדלה הגדול. שהאור ימשיך. ימשיך וימשיך.
אני זוכר את אמא שלי אומרת, עוד כשהייתי ילד, שבמוצאי
שבת יש הרבה אנשים ששוקעים בעצב, בדיכאון. להדליק נר
קטן שיישאר, מנר ההבדלה הגדול, לפני שמכבים אותו עם
תום ההבדלה זה עוזר.

שמעיה חוזר מהגינה עם עלים ארוכים של לימונית וענף
של הדס ומפזר אותם על השולחן. אפשר לברך רק על ריח
שנהנים ממנו.

השמש שקעה זה מכבר והשמים שחורים ודלים בכוכבים.
ביו כיבה את כל התאורה בבית והוא חוזר אל השולחן
ומצטופף עם אחיו ואחיותיו. חוץ מהפנים המאירות אל מול

הנר הגדול הכל חשוך וכעת אני מתחיל לנגן את המילים
העתיקות.

עוד כשהתחיל במרדף שלו אחר האור השיגו אותו קריאותיה
של אמו- ביו, אל תשכח 'ברוך המבדיל בין קודש לחול', -
והוא חזר אחריה בקול של מי שניסה לשוות סמכות למילים
האלה שהפועל היוצא שלהן הוא האישור להפוך את הבית
השגרתי לחלל חשוך ומהבהב של טקס רב חושי. אמנם החשכת
הבית איננה צו ההלכה אך הנהגנו מנהג זה בביתנו בהשראת
ההבדלה שהייתה נהוגה בכפר הנוער 'ימין אורד' בו גרנו.
בימין אורד היו מתכנסים במוצאי שבת כל חניכי הכפר,
מאות נערים ונערות, בבית הכנסת ולאור נר ההבדלה היה
מנהל הכפר, ד"ר חיים פרי, עורך את הטקס. לידו היו
עומדים חניכים שאחזו בנר, והוא, לפני הטקסט הקבוע של
פסוקי וברכות ההבדלה, היה אומר דברי חיזוק ואמונה ושר
שירים, תוך שהיה מרבה להתנועע. אני זוכר את תנועותיו
במיוחד בגלל שהצל שהן הטילו על הקיר היה משמעותי
וגדול הרבה יותר מהתנועות עצמן והוסיף לאווירה
המעורפלת של בין מציאות לדמיון, בין קודש לחול...
הבדלה !

ההבדלה מתחילה.

"הנה א-ל ישועתי אבטח ולא אפחד" המילים מדברות על
בטחון ועוז, אך מסביב חושך. אור מהסס, רועד, בוקע מן
הנר. החושך הזה מגניב קצת חשש וגורם לרצון לחפש קירבה
וביטחון. בעצם גם המילים והפסוקים האלה על הישועה
והעוז והביטחון, הנאמרים בהבדלה אולי בעצם מרמזות על

מצב של חושך וחוסר בהירות וחוסר ביטחון. מצב אשר בו גדלה השאיפה והתפילה אל הביטחון והכוח הזה.

האור אינו מובן מאליו בחושך, לאחר שהשמש שוקעת. המצב הזה בחברה המערבית בעידן הנוכחי, בו מאז שמגייח אדם לעולם מרחם אמו ועד שהוא נפטר ממנו (השאלה מי נפטר ממי נשארת פתוחה) הוא נמצא כמעט תמיד באור, אור שמש או אור מלאכותי, המצב הזה הוא חידוש של המאה שעברה; ונזכור שיש כמה אלפי שנים שקדמו למאה שעברה.

המצב הזה של חברה "מוארת" באופן תמידי מקשה מעט על הבנת או יותר נכון חקיקת הדימויים הנפשיים הישנים שנקשרים בדיכוטומיה הזו של יום-לילה. אור-חושך.

"להגיד בבוקר חסדך ואמונתך בלילות" – הבוקר מבטא מצב של בהירות וראייה ברורה של דרכי החיים. במצב כזה אין ספקות וחסד הא-ל שפוך על הכל. לעומת זאת, הלילה מבטא מצב של חשיכה וחוסר וודאות או הבנה לגבי דרכי החיים. כדי לצלוח מצב כזה דרושה אמונה.

החושך היזום בהבדלה אומנם אינו הכרחי, ולראיה, מיד בסיומה של ההבדלה מורמים מחדש המתגים, אך מציאותו היזומה של החושך, או אולי מוטב לומר העדרתו של האור מאפשרים למילים המבקשות ביטחון וודאות ושימחה להיאמר ולהישמע במצב שבו מושאי המילים הללו כביכול חסרים והצורך בהם מורגש והתפילה אליהם מתבקשת.

הבדלה – כיצד?

כך כותב הרמב"ם בפרק העוסק בטקסי הקידוש וההבדלה בשבת:

מצות עשה מן התורה לקדש את יום השבת בדברים שנאמר זכור את יום השבת לקדשו, כלומר זכרהו זכירת שבח וקידוש, וצריך לזכרהו בכניסתו וביציאתו, בכניסתו בקידוש היום וביציאתו בהבדלה...סדר הבדלה במוצאי שבת מברך על היין ואחר כך על הנר, וכיצד מברך על הנר בורא מאורי האש ואחר כך על הבשמים, ואחר כך מבדיל. אין מברכין על הנר עד שיאורו לאורו כדי שיכיר בין מטבע מדינה זו למטבע מדינה אחרת, ואין מברכין על הנר של גוים שסתם מסיבתן לעבודה זרה, ואין מברכין לא על הנר של עבודה זרה ולא על הנר של מתים...**ולמה מברכין על הבשמים במוצאי שבת מפני שהנפש דואבת ליציאת שבת משמחין אותה ומיישבין אותה בריח טוב.**¹⁰

"לפי שבמוצאי שבת מאבד (האדם את) זריזות נפשו...על כן מריחין בעצי הדס להשיב נפש, כי הנשמה היא מריחה בכל..."¹¹

"המבדיל בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים ובין יום השביעי לששת ימי המעשה" (מתוך נוסח ההבדלה). בהבדלה נפרדים השומעים מן השבת, ולאחריה הם רשאים לחזור לשגרת ימי החול. בעבודת השדה התחקיתי אחר הפרשנות של הפעולות המתבצעות בהבדלה, ובקשתי לנתח ולהבין כיצד מתפקדת פרקטיקה דתית כמגדירה גבולות אפיסטמולוגיים? במילים אחרות, איך ביצוע פעולות של שתיית יין, הרחת בשמים והתבוננות באש מעביר את משתתפי ההבדלה ממצב הכרתי של קודש, ושל איסור לעשות מלאכה, למצב הכרתי של חול המותר במלאכה? ומה משמעות היותה של פעולה זו כרוכה בחוויה נעימה של הרחת בשמים?

"טקס ההבדלה בשבילי זה אומר סוף שבת. אפשר להדליק טלפון ולהתחיל את השבוע. ולחזור לשגרה. זה זמן מעבר, טקס סיום." (אסתר בראיון)

¹⁰ (משנה תורה להרמב"ם, הלכות שבת פרק כ"ט)

¹¹ (מתוך פירוש הרוקח על ההבדלה, מובא בהוצאת מכון פרדס, 1992).

"אחרי שאתה עושה את ההבדלה אתה פתאום יכול להכין לך את הבגדים של מחר, לעבודה." (משה בראיון)

" שאתה עובד. שאתה מבשל. שאתה אוכל. אתה דואג לגמור את היום. לבנות את היום. לנצל אותו. אתה כל הזמן... אפילו מהגן דוחפים אותך להיות מתקדם, מצטיין, אתה לא נח מבחינה נפשית או מבחינה רוחנית. אתה בפעילות כל הזמן. אתה... היום מתחיל והיום נגמר. אתה כל הזמן בלחץ... שמא תצליח... ושמא לא... כל הזמן בעבודה.. אתה בשאיפות. גם המוח וגם הגוף לא נח. זה עושה את האדם לחולין. את היום לחולין. את האדם לחולין. כן!" (יהושוע בראיון)

כדי לבחון את פרשנות הנחקרים, ולהבין את דרכי המעבר של הגבול האפיסטמולוגי, אתיחס כאן לשני ממדים:

1. המימד של זמן (זמניות מול נצחיות) – ההגדרה של היום השביעי כ"שבת", יום של שביתה ופאסיביות, חוויה של זמן מנותק משגרת היומיום ומנותק בכלל, מול ששת ימי המעשה, ימים של עשייה ותנועה הנובעות מהזמן- עשייה ותנועה **לקראת** דבר מה או **בעקבות** דבר מה (בשני המקרים זו פעולה התלויה בזמן). ויש את הזמן של הטקס עצמו, "זמן הטקס הוא, לעתים קרובות, מעין זמן שמחוץ לזמן, הוא עומד בפני עצמו, ואפשר למתוח אותו לכל כיוון. הוא אינו זמן חול ואינו זמן קודש, אלא זמן אחר, שעליו חלים חוקי זמן אחרים מהמקובל". (פריימן 2007: 139)

2. המימד של מרחב (חומריות מול רוחניות) – ההגדרה של "שבת" כמציאות רוחנית שהיא מעל ומעבר לחוקים היומיומיים הדורשים מהאדם להיות מכוון מטרות והישגים של כיבוש של "דברים" (THINGS) מוגדרים. בשבת האדם זוכה ל"נשמה יתירה" ומתרומם מעל המרחב המוגבל בגבולות פיזיים ומוגדרים. ממילא, כנראה שגם ה'כיבושים' בשבת הם שונים באופן מהותי ואינם מוגבלים ל'דברים' מוגדרים בלבד.

קיים סוג של תחרות על הבכורה בין שני הממדים האלו ואולי המקום המרכזי שבו אנו עדים לתחרות זו הוא השבת:

"משה מקדים להודעתו על המשכן דברים על השבת (שמות פרק כה). ישנם שני מקדשים, הוא אומר, מקדש אחד קיים במקום, והאחר בזמן. קדושתו של המקדש שבמקום, הנראה לעין, היא לעומת קדושת השבת, שהיא קדושה שבזמן והיא בלתי נראית. כל עבודה הקשורה לבניית המשכן חייבת להיפסק עם כניסת השבת. שהרי את הזמן קידש אלוהים בכבודו ובעצמו (בראשית ב, 3), ואילו את המקום יכול לקדש גם אדם. מכאן שקדושת השבת עולה על קדושת המשכן." (פלאי, 1990)

מקור נוסף להיותה של קדושת השבת קדומה וקודמת ומעל ומעבר לאדם בפרט ולעולם בכלל נמצא בדברי הרמ"ק: "ועתה בא וראה מה שהזמין הקב"ה לידינו מקור נפלא... ב"פרדס רמונים" להמקובל האלקי רבי משה מקורדובירו (שער ד פ"ז), שכתב כי כבר היה מושג רוחני של יום השבת למעלה מן הזמן עוד טרם הבריאה..." (פרידמאן, 1992)

השאלה הנשאלת היא איך או היכן, במסגרת טקס ההבדלה, טמון גבול דו-ממדי זה של זמן ומרחב, וכיצד, באמצעות ההבדלה, מוכוונים המאמינים להתייחס אל הגבול הזה ואף לחצות אותו. הדו-ממדות של הגבול הזה שמשורטט בין שבת לימי המעשה, מתומצתת יפה, לדעתי, בביטוי שטבע השל¹² (2012) בספרו על השבת. בספר זה הוא קורא לשבת "ארמון בתוך הזמן" (עמ' 33). כך הוא משלב במקוריות בין המימדים הנפרדים לכאורה של זמן ומרחב. על פי גישתו של השל מתחולל אצל האדם קרב תודעתי בין ממד המרחב או כפי שהוא מרבה לקרוא לו 'חלל' לבין ממד הזמן: "ביסודה של החברה הטכנולוגית", טוען השל, "מונחת שאיפתו של האדם לכיבוש המקום – כיבוש החלל... הסכנה היא בכך שיותר שאנו מגבירים חיילים בתחום כיבושו של החלל, אנו מקפחים את שאיפותינו בתחום הזמן... כולנו מוקסמים מיפעתו של החלל, מגדלות העצמים אשר במרחבי החלל... בחיינו היומיומיים אנו עוסקים בראש ובראשונה בדברים הנתפסים על ידי חושינו, בדברים שרואות עינינו, שניתנים למישוש באצבעותינו. המציאות אינה בשבילנו אלא דבריות, חפציות, מכלול של דברים התופסים מקום במרחב החלל; אפילו את האלוהים אין רוב הבריות תופסים אלא כדבר, כמשהו התופס מקום בחלל." הבשורה שמביאה הדת היהודית לעולם בדמות

---

¹² אברהם יהושע השל- רב והוגה יהודי מודרני, נין לאדמו"ר חסידי. מנהיג חברתי שפעל לשחרור

היהודים מברית המועצות ונלחם להשגת שוויון זכויות לשחורים בארצות הברית.

ה'שבת' היא, לדברי השל, החיבור אל לב היקום. היא פסגת הבריאה ומהווה משקל נגד לכיבוש המרחבים שמאפיין את היצירה האנושית.

השל מבקש שניתן בחיינו יותר מקום לזמן "...אין אנו טוענים אלא כנגד כניעתו המוחלטת של האדם לחלל, כנגד שעבודו לעצמים ולכלים. אסור שנשכח שלא הדבר, החפץ, הוא שמשווה ערך לשעה, אלא השעה היא שמשווה ערך לחפצים, לכלים ולדברים... היהדות היא דת של זמן ותכליתה קידוש הזמן. בעוד שלאדם, שעיקר מעייניו נתונים למקום נראה הזמן כרציפות אחת בלתי משתנה, חוזרת על עצמה, וכל השעות נראות שוות זו לזו, אטומות וריקניות, אין שתי שעות דומות זו לזו. כל שעה יחידה, מיוחדת, אין כמוה, והיא יקרה עד אין שיעור... את הפולחן היהודי אפשר לתאר כאמנות המעצבת צורות בזמן. כאדריכלות של הזמן. השבתות, ראשי החודשים, החגים, שנת השמיטה ושנת היובל - רובם ככולם תלויים בשעה מסוימת, ביום מסוים ובחודש מסוים אשר באחת מתקופות השנה. כל שעה שמתחדשת מביאה עמה תפילה חדשה: הערב קורא לתפילה משלו, וכך גם הבוקר ומנחת הצהריים. אנו זוכרים את יום צאתנו ממצרים, את היום בו עמדו ישראל על הר סיני, וגם תקוותנו המשיחית אינה אלא ציפייה ליום ההוא אשר באחרית הימים."

"...מה היה הדבר הקדוש הראשון שנקרא קדוש בדברי ימי העולם: כלום היה זה הר?, או שמא מזבח? אכן, היתה זו שעה מיוחדת ויחידה שבה נאמרה בתנ"ך בפעם הראשונה אותה מילה נשגבה "קדוש" בספר בראשית, בסוף הסיפור של מעשה בראשית. מה רבת משמעות היא העובדה שמילה זו שימושה הראשון היה כרוך בזמן: ויברך אלוקים את היום השביעי ויקדש אותו. בסיפור הבריאה כולו לא נזכר כלל דבר שבחלל שהמקרא מציין אותו במידת הקדושה. "כך, במסגרת של - "אדריכלות הזמן" (השל, 2003: 21) עוברים משתתפי טקס ההבדלה מצדו האחד של גבול דו-ממדי זה, לצדו השני. חציית הגבול התודעתי הדו ממדי הזה של חלל וזמן מתומצתת וטמונה, לדעתי, בהרחת הבשמים. חוש הריח - שהוא, בניגוד, או שלא בניגוד לדברי השל חוש מבין החושים לתפיסת החלל אך בו בזמן גם פעולה הכרוכה ברוחניות - המופיע במסגרת הטקס בתווך - במעבר בין היין, שאתו מקדשים את השבת, ובין האש, המסמלת את כוח היצירה והעשייה של האדם, מגלם את מעבר הגבול בטקס.

הרגשת קדושת השבת

ישנו סיפור חסידי נפלא שמובא בספרו של מרטין בובר- "אור הגנוז" הסיפור נקרא "רגש השבת" ומצאתי גרסה נוספת בספרו של בנימין שבילי (2015) שבה נקרא הסיפור "שבת באמצע השבוע". בסיפור מסופר על האחים ר' זושא מאניפולי ור' אלימלך מליז'נסק ואביא אותו להלן כלשונו בספרו של בובר (הוצאת שוקן, עמ' 224).

רבי אלימלך ורבי זוסיא היו מרגישים שניהם את קדושת השבת בכל שבוע מבואה ועד צאתה, ובייחוד בשעה שהחסידים יישבו בסעודת השבת ודיברו ביניהם דברי תורה. כשנודמו יחד במקום אחד, אמר רבי אלימלך אל רבי זוסיא: "אחא, אימה תוקפת אותי לפרקים, שהרגשתי את קדושת השבת אינה הרגשה אמיתית אלא היא דבר שבדמיון, ואם כן גם עבודתי את השם אינה עבודה אמיתית". "אחא", אמר זוסיא, "גם אותי תוקפת לפרקים אימה כזו". "מה נעשה?" שאל אלימלך. "עלינו", אמר זוסיא, "על כל אחד משנינו, לערוך ביום חול סעודה של שבת לכל פרטיה, ונשב בקרב החסידים ונאמר דברי תורה. אם נרגיש את קדושת השבת, נדע שדרכנו אינה דרך האמת; ואילו אם לא נרגיש כלום סימן הוא שדרכנו נכונה". כך עשו. ביום חול ערכו סעודה של שבת, התלבשו במלבושי השבת, חבשו לראשם את ה"שטריימל" וישבו בין החסידים ואמרו תורה. מיד בא בליבם רגש קדושת השבת כמו בימי השבתות. כשנפגשו שוב שאל רבי אלימלך: "הא, אחא, מה נעשה?" "הבה נלך למזריטש", אמר רבי זוסיא. הלכו למזריטש וסיפרו לרבם מה שמציק ללבם. אמר להם המגיד: "אם לבשתם מלבושי שבת וחבשתם את ה"שטריימל", הרי בדין הוא שהרגשתם את קדושת השבת, שכן מלבושי שבת ו"שטריימל" יש בכוחם להמשיך על האדמה את אור קדושת השבת. ובכן אין אתם צריכים לחשוש כלל.

על פי הסיפור, הרי שרגש השבת, או בלשונו של המגיד ממזריטש- אור קדושת השבת, הוא פונקציה התלויה בביצוען של פרקטיקות מסוימות ואשר ניתן לתמרון, אותו רגש או אור, וליישום על ידי ביצוען או אי ביצוען של פרקטיקות אלה. אז האם יש באמת הבדל בין שבת ליום חול או שהטקסים הם אלו שיוצרים את אווירת הקדושה? על פי הסיפור- הפרקטיקה והטקס הם שגורמים...

הבדלה – גשר בין שבת לחול

בכדי להדגיש את המשמעות הרבה שגלומה בטקס ההבדלה כמפריד וכמבדיל, באמצעות פרקטיקה חושית, בין השבת לחול, צריך להבין את הלך הנפש של בני התרבות בשבת, ולעומת זאת, בחול.

הפרידה מהשבת נתפסה לאורך הדורות כפרידה קשה אשר ההבדלה אמורה לרכך. כך מופיע בליקוטי פרדס: "מה טעם מברכים על הבשמים בברכת הבדלה? מפני שהשבת נותנת נשמה יתרה באדם. וכשהוא מבדיל ניטלה ממנו, והנה הוא במחשבה יתרה מעתה ובטורח ובעסק ונפשו אינה שמחה כאשר בתחילה, ועל כן תיקנו בשעת הבדלה להריח בבשמים ותהיה הנשמה הנותנת בריח טוב, ובכך הוא מפיג צעריו ולא יתעצב אל לבו בזכרו ששת-ימי-מעשה. וכל זה תיקנו כדי שיהיה זכרון שבת בלבו ויהי שמח אף ביציאתו." (הכהן, 1979)

בכדי להוסיף ולקרב במעט להבנתנו את ההשפעה הגדולה של המעבר הזה מקודש לחול, על האנשים, אני מעתיק את התיאור היפה הזה שמצאתי בעבודתו של פריימן, ואחריו, עדויות לתחושות החזקות ולדיכטומיה הנפשית המתוארות להלן, גם בעבודת השדה שלי.

"בכתב העת האסיף שיצא בווארשה בשנת תרמ"ה מתאר תלמיד אקדמיה מספר ציורים שצייר במאה השמונה עשרה הצייר היהודי מוריץ דניאל אופנהיים. אחד הציורים נושא את הכותרת 'מוצאי שבת קודש' וכך מתאר הסטודנט את הציור: 'הציור הזה הוא ההפך מן הציור ליל שבת, ותחת כי שמה אור יקר זרוע בכל עבר ובכל פנה, פרש האופל פה את צלליו בכל ירכתי הבית. בתוך המנורה העלו רק שתי נרות אשר תפיצנה מעט נגה על התמונות העומדות תחתיהן. אדון הבית עומד באמצע החדר ושופך יין בגביע להבדלה. תוגה שאננה שוררת על פניו, ושפתותיו דובבות 'אלהי אברהם יצחק ויעקב אבותינו, שמור עמך ישראל למען תהלתך, שבעת הימים נא יבואו אלינו, לברכה והצלחה למקדישי שמך. השבת הקדוש הן עתה יעזבנו וכו'". אם הבנים עומדת אצלו, ידיה מול לבה, ועיניה הנשואות שמימה תענינה "אמן". בתה העלמה תתרפק עליה באהבה ותחבקנה, הילד האוחז נר ההבדלה בידו ירים אותה למעלה בגאון, ומנגה נגדה יהלו פני התמונות הסובבות את אדון הבית. הבחור האוכל על שולחן בעל הבית מדי שבת בשבתו עומד נשען על שולחן הכתבים, אשר עליו ינוחו עוד המכתבים מיום השבת סגורים בחותמם. האב הזקן יושב עצב לפני השולחן. לב המביט על הציור הזה ירגיש כי השבת הנעים יעזוב עתה את הבית הזה, ואתו

יחלפו גם הששון והמנוחה, ותחתיהם יבואו ששת ימי עמל וצער, ויקראו את כל המתענגים האלה

למלחמת החיים' (חלק אוצר הספרות עמ' 118)¹³.

עלי להודות, שכשהסתכלתי בציור של אופנהיים, לא חשתי את העצב העמוק שמתואר בפרשנות שציטטתי לעיל, אך חשובה בעיני לא פחות מעובדת קיומו או אי קיומו של צער כזה בציור, העובדה שכך הוא מתפרש על ידי תלמיד אקדמיה יהודי, לפני 130 שנה.

עדויות בנות זמננו לפרשנות דומה בדבר הצער שממלא את הבית עם צאת השבת, אם כי ללא קשר לציורו של אופנהיים, מצאתי גם בראיונות שערכתי:

"במוצאי שבת יש איזה עצב. ממשי. יש אפילו מחקרים שנעשו בעולם והראו איך במוצאי שבת יש נטייה לדכאון, לא רק אצל יהודים. משהו בהרכב של המוח או העצבים משתנה ואנשים עצובים. בטח שלא כולם חווים את זה באותה עוצמה, אם בכלל, אבל באופן אובייקטיבי יש כאן משהו. יש איזה עצב." (אסתר בראיון)

---

¹³ (בתוך (פריימן, 2007)

כאמור לעיל, אין צורך לאשש או להפריך כאן את הקביעות הפסאודו-מדעיות הנ"ל, הדבר החשוב הוא ללמוד מהן על הלך הנפש של חלק ממרווייני וכנראה גם חלק לא מבוטל ממי שנדרש לשאלת השפעתה של יציאת השבת על הנפש.

"...אחרי שבת הנשמה הולכת. עוזבת אותך. אתה נשאר עם חלק קטן מאד מהנשמה והרוב עוזב אותך. זה מצב שאפשר ליפול ממנו. בגלל זה מריחים את הבשמים. לחזק את מה שנשאר. הריח מחזק אותך... הרי יש נשמה כפולה. נשמה יתרה וביום ראשון מה קורה לכולם? כאילו זרקו אותה ממאה קומות. מה שקוראים שביזות יום א'. ויש מאן דאמר שאומר שאדם הראשון נולד ביום שישי והקב"ה מל אותו. וידוע שאחרי המילה היום השלישי זה היום הכי כואב. (מצטט מסיפור מעשה דינה) "ביום השלישי בהיותם כואבים", אז אדם הראשון, בחינתו של עולם, נשמה כללית, נולד ביום השישי, יום שבת זה היום השני, יום ראשון כולנו חולים..." (איתן בראיון)

גם הנוסח של ההבדלות המכיל פסוקים שמבקשים ישועה והצלחה ושמחה יכול להתפרש כביטוי לחוסר ביסועה והצלחה ושמחה שהם תוצאה של המצב הנפשי עם יציאת השבת.

אודה וקצת אבוש, במשך שנים לא מעטות, מבין ימות השבוע, היום המעיק עבורי היה דווקא השבת. הייתי מחכה בקוצר רוח ילדותי שתגמר. שיגיעו ימות החול. שיהיה מותר. כי בשבת היה אסור. אולי כי בשבת הייתי אני אסור. אסור בכלוב זהב... שרתי, אכלתי, התפללתי, נחתי והרבה צחקתי ובכל זאת, לשמור את השבת זה להיות יחד אתה בקדושה שלה. בניתוק שלה מכל ה'עולם הזה'יות. וקדושה זה עניין כבד. או בעצם קל מדי. מנותק... וכך היה קורה שעוד בטרם ההבדלה הייתי לובש בגדי חול ומחכה מחכה להבדלה. מחכה לאור הכתום שאחריו יבוא הירוק ויסמן לי שאפשר לצאת. שיש רשות לצאת מרשות לרשות. כי

ככה זה בעולם הזה. אין כאן באמת הבדל בין רשויות וגם בלי רשות מערבבים כאן... הכל.

ולמרות ואולי בגלל הערבוב, נעצרים בטקס. מחזקים את הביצורים... מחדדים את הגבולות...

ועם השנים בגרתי, ספק החכמתי, ספק נשחקתי והריני חוזר ומעריך את הניתוק והשקט שמביאה השביתה בשבת. ועם השנים שיניתי את טעמי. כלוב הזהב הפך, כביטוי של העשל, לארמון, על אי מוקף בים הזמן... הארמון הזה הפך עבורי למפלט מהמציאות. מים ה'עולם הזה' יות, שגלי התפתחותו הפכו והופכים גבוהים יותר ותדירים יותר. אני מניח שאפשר להודות בצער שהכמיהה המחודשת שלי אל השבת קשורה גם לכל המחויבויות הכלכליות והחברתיות והמקצועיות שהעמסתי על כתפי עם השנים ואשר בשבת אני זוכה להפסקה מרגיעה מרוב; ועם כל ההסברים הפונקציונליים הללו, די ברור לי שהכמיהה שלי אל השבת איננה רק כמיהה אל מפלט נמוך, מוגן, סוג של מקלט מבוצר... אלא כמיהה אל מפלט גבוה, אידיאלי ומרומם יותר. לא בונקר של זהב אלא מקדש של זהב.

ובכן, בין אם השבת היא מפלט נמוך ובין אם מפלט מרומם ונכסף, היא הפכה עבורי למובחנת יותר ומוגדרת באופן מובהק כשונה ונפרדת מימות החולין. והפרדה הזו, ההבדלה, היא הגבול הזה שגם מפריד וגם מגשר בין רוח השבת לגשמיות החול; והיכולת הטמונה בטקס ההבדלה, היכולת להכיל גם את השבת וגם את החול, גם את הרוחניות וגם את הגשמיות - נרמזת וצפונה בריח הבשמים הנעוץ במרכז הטקס, ומכיל ומבטא בו בזמן גם מציאות גשמית וגם רוחנית.

"אם דעת אין – הבדלה מניין?" – על חכמת ההבדלה בבריאה

שעות רבות ביליתי במחיצתו של רבי חיים בניסיון להבין את גישת ההלכה למצוות הרחת הבשמים בפרט ובהקשר רחב יותר, להבנת הבניית הריח כחוש יהודי דתי אצל שומרי מצוות. בקשתי שיעזור לי להתחקות אחר מקורו של עניין הריח בכתובים, ששם, בעיני המאמינים, טמון ללא ספק הבסיס להבנת העניין הזה, כמו גם כל עניין אחר.

רבי חיים הוא תלמיד חכם שתמיד תמצא אותו כשספר קודש אחד או יותר פתוחים בפניו. הוא מלמד שיעורי תורה במשך שנים רבות בישיבות שונות ואף כיהן תקופה מסוימת כראש ישיבה בירושלים. התפיסה הזו שבתורה הכתובה טמונים היסודות של כל המציאות בעבר, בהווה ובעתיד נטועה במקורות עתיקים כגון ספר הזוהר (שמות קסא, ב.): "קודשא בריך הוא הסתכל באורייתא (בתורה) וברא עלמא (את העולם)" במקור זה טמונה ההנחה שהתורה עבור העולם היא כמו תכנית בנייה עבור הבניין. הבניין מורכב ומותאם על פי מה שמצוין בתורה.

רבי חיים התרגש כשהראה לי את הפסוקים בתחילת ספר בראשית. בתנועות ידיים נלהבות הוא חזר ואמר כי ההבדלה היא ממש מההתחלה. הפנה אותי לסיפור בריאת העולם- הראשון שהבדיל היה אלוקים. "ויבדל אלוקים בין האור ובין החושך" (בראשית פרק א'). בשביל לברוא את העולם, בשביל לגשר בין מציאות אלוקית רוחנית ואינסופית שקדמה לעולם לבין מציאות גשמית ומוגבלת של העולם הזה, דרושה הבדלה.

ישנו ביטוי, הוסיף הרב, שחכמים טבעו- "אם דעת אין – הבדלה מניין?"

כשחיפשתי את המקור לביטוי הזה הגעתי למסכת ברכות, דף לד. חכמים דנים על ההבדלה שמתקיימת כחלק מהתפילה במוצאי שבת¹⁴, בבית הכנסת, לפני טקס ההבדלה המתקיים בנפרד, בבית ובפני עצמו. חכמים תקנו את ההבדלה בתוך ברכת חונן הדעת. הטעם המופיע בגמרא הוא: "מתוך שהיא חכמה קבעוה בברכת החכמה"; ובתלמוד הירושלמי הלשון היא: "אם אין דעת – הבדלה מניין".

---

¹⁴ מדובר על הבדלה בדיבור (המבדיל בין קודש לחול), שאינה כלולה מפעולות כמו שתייה או הרחה...

הסיבה שההבדלה תוקנה בתפילה בברכת הדעת, שולחת אותנו, כאמור, לחיבור שבין היכולת להבדיל, לבין החכמה שבבריאת העולם הגשמי הגבולי בתוך קטגוריות מוגבלות ומובדלות.

אם אין חכמה, אומרים חכמים, אין יכולת להבחין בהבדלים וליצור משמעויות שנתפסות כשונות ומובדלות זו מזו. ואולי הדבר הראשון והמשמעותי שמובדל לסוגים וגוונים ונוצרת בתוכו הבחנה הוא הזמן.

להריח את ההבדל – ריח במקורות יהודיים כתובים

אני שואל את רבי חיים מה מבקשת לחולל ההלכה היהודית בקרב היהודי הדתי כאשר היא מצווה עליו להריח ריח בשמים כחלק מטקס ההבדלה בין יום השבת לששת ימות השבוע. מה הרעיון המפעפע בשורש המנהג הזה, ולמה דווקא הריח הוא שמבטא רעיון זה. כדברי שפרבר (1994): "... מנהגים אשר באו לתת מעין ביטוי מוחשי לרעיון מופשט". ובכן, שאלתי, למה דווקא הריח הוא הביטוי המוחשי?

מיד לאחר תיאור בריאת העולם, המשיך רבי חיים, מסופר בפרשה השנייה בספר בראשית, בפרשת נח, על השחתת דרכו של המין האנושי וכתוצאה ישירה מכך- על המבול שהחריב את העולם. בהמשך מסופר שלאחר שהתייבשו מי המבול יצא נח אל העולם החדש ישן שזה עתה נחרב והעלה קורבן לאלוהים. העשן היתמר ועלה.

אז מופיע הפסוק הבא:

"וירח ה' את ריח הניחוח ויאמר ה' אל לבו לא אוסיף לקלל עוד את האדמה בעבור האדם כי יצר לב האדם רע מנעוריו, ולא אוסיף עוד להכות את כל חי כאשר עשיתי" (בראשית ח', כ"א).

הקרבן שמקריב נח מעלה ניחוח אשר הרחתו על ידי האל מביאה לשינוי סדרי הטבע. לא עוד תשובה אלוהית של קללה והחרבת העולם כתגובה למציאות של שחיתות ורוע אנושי. בעצם, ממצב של לכאורה חרטה על העולם שיצר "וירח ה' כי ריח רעת האדם בארץ וכל יצר מחשבת לבו רק רע כל היום. וינחם ה' כי עשה את האדם בארץ וינעצב אל לבו" (בראשית ו', ה'-ו'), חרטה שמביאה בעקבותיה את חורבן

העולם... ממצב זה אנו מגיעים למצב שבו ישנה הבטחה וברית שכורת ה' עם העולם שלהבא, גם אל מול רוע ושחיתות לא יהיה חורבן טוטאלי של העולם. והשינוי הזה הוא תוצאה של ההרחה של ריח הניחות.

קשה להניח סברה אשר לפיה היה זה ריח מסוים שהיה כל כך טוב או משמעותי ואשר בעקבות הרחתו שינה הבורא את סדרי הבריאה... אלא, ובדרך זו מנסים המפרשים השונים להסביר את השינוי בגישת הבורא, הדגש מושם על עצם פעולתו של נח- העלאת הקורבן, כפעולה שהביאה לברית.

ובנוסף ההבדלה הספרדי, אנו מוצאים קישור ישיר של טקס ההבדלה לסיפור, או לדמות, של נח- הפסוק והתפילה הצמודה אליו, שנאמרים לפני ברכות היין, הבשמים והנר הוא זה:

"ונח מצא חן בעיני ה'" - כן נמצא חן ותמצאו חן ושכל טוב בעיני אלוהים ואדם...

אז נח הקריב קורבן וריח הניחות עלה וזה מצא חן בעיני ה'. הייתה זו ההרחה של ריח הניחות שבעקבותיה החליט האל שלא להכות עוד את האדמה; הייתה זו ההרחה של האל שעשתה את ההבדל.

ולא זאת בלבד שהקורבן הוא נתן לאנושות בסיס יציב של הנהגה אלוהית שמתחשבת באופיו הנוטה לחטא של האדם, אלא שהקורבן הפך לפרקטיקה קבועה ביחסים שבין הבורא לברואיו. הקורבנות הופכים לעבודת הבורא ומטפורת הריח מתקבעת ומתקיימת לצד סוג אחר של האנשה, "את קרבני לחמי לאשי, ריח ניחותי, תשמרו להקריב לי במועדו" - חוש של אכילה והרחה, "לחמו" של הבורא ו"ניחותו". ומכאן עולה השאלה הכללית, באיזו מידה המעשה הפולחני נחשב כפעולה שמשפיעה על הקב"ה במונחים נסתרים או גלויים, ואולי אף מביאה אותו בחשבון כשותף לעבודתו. בעצם, "עבודת ה'" יכולה להתפרש גם כעבודה שעובדים המאמינים כלפי ה' וגם כעבודה שעובד כביכול ה' בעצמו. ומעניין לציין בהקשר זה שבספר ההלכה ילקוט יוסף מובא המנהג לומר בשעת הרחת הבשמים בהבדלה "ריח ניחות לה"

בראשית התחדשות העולם לאחר המבול ראינו את אותה הבדלה ראשונית שיוצרת פעולת ההרחה, הבדלה בין עולם שגורלו לחורבן טמון בו מבריאנו, לבין עולם עם תקווה. עולם שבו יש כפרה לאותו יצר רע השוכן בלב האדם מנעוריו, ואשר הכפרה הזו מעוגנת בברית באבני יסוד חידוש בריאתו. פעולת ההרחה האלוהית הזו, שהיא בעצם, כך אני מבקש לטעון, פעולה של הבדלה בין הצער שנגרם מהחטא (אולי בגלל שהאדם שם את ה'אני' ואת הנאותיו במרכז) לבין העונג שנגרם מהניחות שעולה מהקורבן

(ההקרבה שמבטאת קירבה אל מה שמחוץ אלי וויתור על ה'אני') הפעולה הזו (הרחה-הבדלה) ממוסדת בעבודת הקורבנות; ומהדהדת בהרחת הבשמים בהבדלה מדי שבוע.

בשמים בטקס ההבדלה – פעולות ומשמעות

איך מקבלות הפעולות הנעשות במהלך הטקס את משמעותן? פריימן, בעבודתו על מנהגים בתרבות היהודית האשכנזית מעלה תהיה זו ועומד על החשיבות שבהבנה שבטקס ישנם מספר רבדים: "האם יושב לו רב פלוני, ומחליט ביודעין להעמיס על הטקס רעיונות חברתיים ודתיים הנראים לו חשובים? ואולי הדברים נעשים שלא מדעת? - לא ברור, ואין לכך חשיבות במחקר זה. אך חשוב לחשוף את העובדה, שבכל רובדי החברה טקסים משמשים יותר מאשר לקיום מצוות הדת בלבד." (פריימן, 2007: 136)

"הטקס (ההבדלה) שימש אף להכנה נפשית מדוקדקת לכניסה לימות החול, ולשיפור יכולת התפקוד בימות השבוע, על ידי ביצוע מדויק של הריטואלים השונים, שנתפשו ככלי עזר דתיים. בנוסף, שימש להפנמת תפישות דתיות רווחות על הימצאותה של נשמה מיוחדת, העוזבת את האדם בסוף השבת..." (שם) להלן טקסט מראשית המאה השש-עשרה, שבו מתאר ומפרש מרגרתא, חוקר נוצרי, היבראיסט¹⁵, את מנהגי היהודים בהבדלה. (פריימן, 2007: 149) ציטטתי את הקטע הנוגע לבשמים.

"אם מישהו רוצה לשאול למה הם מתכוונים בכך שהם מריחים את התבלינים, אז התשובה היא: הם כותבים בתלמודם שלכל אדם יש שלוש נשמות והמקור לכך מישעיהו פרק 42 שם אלוהים אומר "בורא השמים ונוטיהם רוקע הארץ וצאצאיה נותן נשמה לעם עליה (וכמה מתרגמים לגרמנית שהוא הפיח באפיו) ורוח להולכים בה" וכו'. והם מסבירים שהטקסט מדבר בבירור על הבדלים שאלוהים נתן לבני אדם, נשמה שהוא מתהלך בעולם וגם רוח וכו'. מזה הם מסיקים שיש שתי נשמות ומוסיפים לזה את הנשמה האמתית הטבעית כך שיש שלוש נשמות. כאשר האדם ישן, שתי הנשמות הנוספות עוזבות אותו אחת עולה למעלה לאלוהים ושמה היא שומעת את כל הדברים העתידיים, השנייה נשארת למטה לאדמה ומתרוצצת הלך ושוב ולא

---

¹⁵ אסכולה למחקר של השפעת המקורות היהודיים התלמודיים והקבליים על התפתחות הנצרות

רואה שום דבר חוץ מאי צדק, חטא, טיפשות וטפלות, ואותה הם מכנים רוח בהמית (Ruach bahemis). אבל הנשמה האמתית היסודית שהוא קיבל בהתחלה, נשארת ליד הלב ורואה את כל מה ששתי הנשמות האחרות שעזבו שומעות, רואות ועושות. מזה באים ונובעים כל החלומות שאסור לזלזל בהם. אבל בשבת יש לו עוד נשמה נוספת. את זה הם לוקחים משמות פרק 31 בסוף, שם מדבר משה על השבת: כי ששת ימים עשה אלוהים את השמים ואת הארץ וביום השביעי יינפש ושבת¹⁶. משתי המילים האלה הם לוקחים את הנשמה הנוספת, ואומרים ברגע שהשבת יוצאת הנשמה האחת עוזבת, וכך האדם נהיה חסר כוח, ולכן הם זקוקים להרבה תבלינים בעלי ריח טוב כדי שהגוף שוב יתחזק.

בטקסט זה אנו מוצאים מבט אל טקס ההבדלה ופרשנות של חוקר נוצרי, בן המאה ה-16 למה שעל פי גישת ההיבראיזם עומד בבסיס המנהגים היהודיים והייתה לו השפעה חשובה על אופן היווצרות המנהגים הנוצריים. בהמשך העבודה התייחסתי לשימוש הרב שעושה הכנסייה הנוצרית בריחות של קטורת. הריחות, אשר לדברי Kenna (2005), על פי המסורת הנוצרית מהווים סמל לקשר בין החיים למה שמעבר לחיים, ובמציאותם המעורפלת מבטאים את הגבולות (המעורפלים) בין מה שכאן למה שמעבר. מקור קדום נוסף שמביא פריימן בעבודתו, מסביר את הזיקה שבין הפעולות הנעשות במהלך טקסים דתיים שונים לבין הפרשנות שעומדת בבסיסם נמצא כאן בתיאור ההדס: ההדס נחשב סמל לפריחה, ולכן עשו בו שימוש בטקסים דתיים שונים, כמו במעבר מקודש לחול, וכן בטקסים המבטאים שינוי מהותי בחייו של האדם, כגון פדיון בן, טקסי נישואין ומוות. ההדס שימש גם להרחקת מזיקים, כמו בטקסי שמירה על הלידה¹⁷. בסוף המאה השש-עשרה מתאר ההוגה הצרפתי מונטיין טקס ברית מילה בצפון איטליה, ולקראת סוף תיאורו הוא כותב 'אחר כך (ביום טקס ברית המילה) נוטל אדם שלישי חפץ עגול ומנוקב כולו, דומה לתיבות הבשמים שלנו, והוא מניח אותו תחילה מתחת לחוטמו של המוהל, אחר כך של

¹⁶ ההיפוך במקור. יתכן ונפלה טעות אצל המעתיק כי דווקא המילה "וינפש" היא עיקר המקור לדרשה

בדבר נשמה יתרה. "וינפש"- דורשים- ויי (קריאת צער) נפש; זה מבטא את הצער על עזיבת הנפש היתרה במוצ"ש.

¹⁷ ראו על כל זה בספרו של שמואל גליק אור נגה עליהם, אפרת תשנ"ד פרק תשיעי.

הילד, ולבסוף של הסנדק, שכן הם מאמינים שהריחות מחזקים ומבהירים את הרוח, ומכשירים בני אדם יותר למעשה האמונה¹⁸

ההדס¹⁹ עם ריח הבשמים, יחד עם פעולות נוספות שהתבצעו כחלק מלווי ופרידה מהשבת בידי המאמינים התבצעו בשלשה ריטואלים מרכזיים: הראשון נערך בבית הכנסת, והיה מורכב מתפילה לסיום השבת, זמירות והבדלה. השני - בבית, וכלל שירה והבדלה. השלישי נערך אף הוא בבית, וכלל פעילות מיוחדת לאחר ההבדלה, ליצירת אווירה ייחודית של הזמן, שנתפש בעיני היהודים כזמן ביניים, בין הזמן הקדוש לזמן החולין. יחידת זמן זו, של מוצאי שבת, משמשת בתפקיד כפול בריטואל היהודי. מחד, מסיימת את יום השבת, ומאידך, מתחילה שבוע חדש (פריימן, 2007).

ריח כמבדיל - הקטורת

ההדהוד הזה, בין הפרקטיקה של שימוש בריח לבין ההקשר העמוק של תפיסת הריח בדת מוצא ביטוי בדבריה של Kenna (2005) אשר דנה בריח בהקשר הדתי.

"Smells are both metonymical and metaphorical, operating both as clues to the existence of their source and as hints of a wider significance for this point of origin"

ועיקר עניינה של חוקרת זו הוא הקטורת.

מלבד הציווי על עבודת הקורבנות הכולל התייחסות משמעותית לנושא של ריח, אנו מוצאים במקרא מוטיבים נוספים שמתבססים על חוש הריח. אחד משמעותי שבהם הוא הקטורת. ההרכב המיוחד והסודי

---

¹⁸ מצוטט אצל ראובן בונפיל בספרו במראה כסופה, חיי היהודים באיטליה בימי הרנסאנס, ירושלים

תשנ"ד עמ' 195. (פריימן, 2007; הערה 66, עמ' 156)

¹⁹ כינוי לכלי המיוחד שבתוכו הושמו הבשמים. ההדס שימש לתבלינים יבשים ולא לעלים או ענפים טריים.

הזה של סוגים שונים של צמחים ומרכיבים שיחד יוצרים ריח שבכוונו להיתמר מעלה וליצור חיבור וקשר²⁰ בין עם ישראל לבורא.

לצורך השוואה של הבנת ותפיסת ריח כאלמנט שקשור ומשרת צרכים דתיים, בקשתי להשוות את התפקיד שניתן לריחות בתפיסת הקדושה בדתות אחרות. לצערי, כפי שקשה היה למצוא מחקרים על תפיסת הריח ביהדות, התקשיתי למצוא דוגמאות גם בדתות האחרות. בכל זאת, מצאתי מחקר שבחן את השימוש הנרחב בקטורת שקיים בטקסים של הכנסייה היוונית אורתודוקסית.

Incense, when analysed from an 'etic' perspective, appears to act as a marker of transition between the profane and the sacred. Its constituents symbolise incorruptibility and immortality, and release an olfactory and visible sign of a connection between the human and superhuman realms. Drawing on 'emic' understandings within Greek Orthodoxy, incense is interpreted as a performative sign of a transcendent world, one among many sensory indicators that worshippers are securely within the world of the sacred. (KENNA, 2005)

Kenna מתייחסת גם לציווי על הקטורת המופיע בדת היהודית:

Incense was part of Jewish temple worship, and the book of Exodus gives the instructions not only for the construction of the altar in the Temple on which incense was to be burnt, but also the exact proportions of the ingredients, none of which were to be used for any other purpose or for private use. (Exodus 30: vv 23–34). (KENNA, 2005)

בציווי על הקמת מזבח הקטורת במשכן, יש מתכון להכנת הקטורת ובסופו אזהרה.

---

²⁰ בתיקוני הזוהר יש מספר אזכורים שדנים בקטורת ויוצרים זיקה בין המילה 'קטורת' למילה 'קשר' (ט')

שמתחלפת ב-ש')

ויאמר ה' אל משה - קח לך סמים, נטף ושחלת ותלבנה סמים ולבנה זכה בד בבד יהיה: ועשית אתה קטרת ריח מעשה ריחם ממלח טהור קדש: ושחטת ממנה הדק ונתתה ממנה לפני העדת באהל מועד אשר אנעד לך שמה קדש קדשים תהיה לכם: והקטרת אשר תעשה במתכנתה לא תעשו לכם קדש תהיה לך לה': איש אשר יעשה כמוה להריח בזה ונכרת מעמיו. (שמות ל', לד-לח)

הקטורת מיועדת אם כן, להרחתו של ה' בלבד. זוהי הרחה שיש לגביה בלעדיות לעבודת בית המקדש. מי שייצור ריח כזה בהקשר אחר- ייענש²¹. הריח, אם כן, מבטא במקרה זה קישור וקשר מיוחד שאסור לחקות אותו, בין ישראל לבורא.

הקטורת מכפרת על נפשות העם, כמו שמובא במדרשים שלהלן:

כשעשה משה המשכן וכליו וכל המלאכה והקרבנות, לא ירדה שכינה עד שהקריבו קטורת... אמר הקב"ה לישראל: בני, היזהרו בקטורת יותר מכל הקרבנות שאתם מקריבים לפני, שעל ידי הקטורת אתם מתכפרים בעולם הזה ואף לעתיד לבא... (תנחומא, תצווה טו)

שתי מזבחות היו, אחד של זהב כנגד נפשו של אדם ואחד של נחושת כנגד גופו של אדם. כשם שהזהב יקר מהנחושת, כך הנפשות יקרות מן הגוף. (מדרש תדשא פי"א)

אזכור משמעותי נוסף לקטורת אנו מוצאים בפרשת קורח (במדבר ט"ז), קורח ועדתו שביקשו לבטל את קדושתם היתרה של משה ואהרן ובעצם, כפי שמפרש רש"י, קראו תיגר על עצם ההבדלה בין איש או מקום או זמן קדושים לבין כל השאר, אשר ביחס אליהם אינם קדושים... קורח ועדתו דרשו בעצם להתייחס אל כל המציאות כקדושה... "כי כל העדה כולם קדושים ומדוע תתנשאו על קהל ה'... ואז מגיע מבחן הקטורת כבירור:

א וייקח קורח, בן-יצהר בן-קהת בן-לוי; ודתן ואבירם בני אליאב, ואון בן-פלת--בני ראובן. **ב** ויקומו לפני משה, ואנשים מבני-ישראל חמישים ומאתיים, נשיאי עדה קריאי מועד, אנשי-שם. **ג** וייקהלו על-

²¹ מעניין לציין שעונשו של מי שעושה את הקטורת- שעניינה קשר וחיבור 'מלתתא' בין נברא לבורא- לצורך עצמו, הוא כרת, "ונכרת מעמיו". אותו אדם פגע בקשר מלמטה ולכן הקשר עמו נכרת ונפסק.

משה ועל-אהרון, ויאמרו אליהם רב-לכם--כי כל-העדה כולם קדושים, ובתוכם יהוה; ומדוע תתנשאו, על-קהל יהוה. ד וישמע משה, ויפול על-פניו. ה וידבר אל-קורח ואל-כל-עדתו, לאמור, בוקר ויודע יהוה את-אשר-לו ואת-הקדוש, והקריב אליו; ואת אשר יבחר-בו, יקריב אליו. ו זאת, עשו: קחו-לכם מחתות, קורח וכל-עדתו. ז ותנו בהן אש ושימו עליהן קטורת לפני יהוה, מחר, והיה האיש אשר-יבחר יהוה, הוא הקדוש;

הקטורת מבדילה, אם כן, את הקדוש, ובאותה פעולה אחת בודדת של הבדלה, מצד אחד מתקדש ומורם מעם- הנבחר הראוי, ומצד שני ניגפים הבלתי ראויים ויורדים או מורדים לשאול תחתית; ושוב חוזר המוטיב של ריח כמבדיל.

ולמחרת בבוקר, עומדים מאתיים וחמישים מקריבי הקטורת, ומחרים מחזיקים אחריהם כל עדת קורח... ואז...

לב ותפתח הארץ את-פיה, ותבלע אותם ואת-בתיהם, ואת כל-האדם אשר לקורח, ואת כל-הרכוש. לג ויירדו הם וכל-אשר להם, חיים--שאולה; ותכס עליהם הארץ, ויאבדו מתוך הקהל. לדוכל-ישראל, אשר סביבותיהם--נסו לקולם: כי אמרו, פן-תבלענו הארץ. לה ואש יצאה, מאת יהוה; ותאכל, את החמישים ומאתיים איש, מקריבי, הקטורת. }ס{

ומגיפה פורצת, ומשה מצווה את אהרון לרוץ עם קטורת ולעצור את המגיפה וכך קורה ששוב יש לריח תפקיד של הבדלה. הבדלה שתחדד גבולות ותאפשר את המשך הקיום:

יא ויאמר משה אל-אהרון, קח את-המחתה ותן-עליה אש מעל המזבח ושים קטורת, והולך מהרה אל-העדה, וכפר עליהם: כי-יצא הקצף מלפני יהוה, החל הנגף. יב וייקח אהרון כאשר דיבר משה, וירץ אל-תוך הקהל, והנה החל הנגף, בעם; וייתן, את-הקטורת, ויכפר, על-העם. יג ויעמוד בין-המתים, ובין החיים; ותיעצר, המגפה.

ה' מריח את הקטורת ומכפר. בפסוק י"ג שלעיל מודגשת הקטורת כמבדילה בין מוות לחיים. וכך יוצא שגם בניתוח של הטקסטים העוסקים בקטורת שכל עניינה הוא ריח, גם כאן בולט מאד התפקיד של הריח

כמבדיל. אפשר אף לדייק ולומר שהריח כאן אינו מציין הבדלה בין א' לב' גרידא אלא הריח הוא שעושה את ההבדלה.

הבשמים לנשמה – ברכת הריח

"הבשמים זה לנשמה. אומרים (פסוק) ריח ניחוח אישה לה'. הנשמה הרי, הנשמה נהנית בריח. רק בריח היא נהנית. הנפש הבהמית נהנית באוכל נהנית ב... אבל הנשמה רק בריח היא נהנית. הנשמה כשהיא מריחה את זה... הבן איש חי אומר- היא עפה. הבנת? ונשאר לה משהו משבת. משהו לעולם הזה." (איתן בראיון)

בתלמוד, במסכת ברכות, דף מג עמ' ב', יש דיון על ברכת הריח. רבי חיים מעורר את תשומת ליבי לכך שהמקור לדיון זה שיש לברך על הרחת ריח טוב הוא קצת תמוה:

"אמר רב זוטרא בר טוביה אמר רב מנין שמברכין על הריח שנאמר (תהילים קנ) כל הנשמה תהלל יה איזהו דבר שהנשמה נהנית ממנו ואין הגוף נהנה ממנו- הוי אומר זה הריח"
הכלל המוכר בדיני ברכות, שאומר שאסור לאדם ליהנות מהעולם הזה בלא ברכה, משום מה אינו מוזכר כאן ובמקום זאת באה הקביעה התמוהה שהגוף אינו נהנה מהריח.
וכמו כן הקשה גם בעל ה"פרי מגדים" בספר "ראש יוסף"-
"...מנין שמברכין על הריח שנאמר כל הנשמה... הא דלא אמר דאסור ליהנות מעולם הזה בלא ברכה כמו (שאמרו חכמים כשעסקו) באכילה, יש לומר דהתם (שם, כשאמרו שאסור ליהנות מהעולם ללא ברכה, התכוונו למצב ש) הגוף נהנה מה שאין כן כאן רוחניי אין נהנה (אלא) רק הנפש, לכך אסמכוה אקרא... (ראש יוסף, עמ' קנט)²²

---

²² (תאומים, יוסף. ראש יוסף על מסכת ברכות עמ' קנ"ט, שפירא, ירושלים. 2005)

וקושייתו של הראש יוסף, למה הגמרא הזדקקה למקור מיוחד בעניין של חיוב ברכה בריח, ברורה; אך על תירוצו יש לשאול, האם אמנם אין הנאה לגוף מריח טוב? ולכל הפחות הנאה רוחנית של רוגע ונחת רוח?

ובכל זאת הגמרא ברורה- הנשמה נהנית מריח. הגוף לא.

בעצם, על פי מקור זה, הברכה על הבשמים בהבדלה איננה מצד ההנאה הפיזיולוגית מהריח, בדומה לשאר ברכות הנהנין, אלא מצד הנאה של הנשמה שמחויבת להודות עליה. אם כן, זוהי הנאה שאינה מורגשת בחושים הגופניים או הרוחניים.

הריח, על פי חכמי ההלכה, עניינו להיות כלי ביד הנשמה. חכמים מוציאים את החוש הזה מתפקידו ותפקודו הפיזיולוגי ויוצקים בו מימד רוחני, מיסטי במידה מסוימת, שקשור לנפש.

יש לנו, אם כן, חוש שאין עניינו לחוש אלא להוות סוג של גשר בין העולם הזה לבין הממד הנפשי-נשמתי שבנו. ועל כך, אומר רב בגמרא, צריכה הנשמה להלל, וצריך האדם לברך.

כי הנשמה הולכת. הנשמה היתרה הולכת. היא עפה. עד חצות היא אתך עדיין. והבשמים עוזרים בשביל שמהו ילך איתה וגם משהו יישאר לך כי אתה נשאר עם חלק קטן מהנשמה. לא גדול. אז שתלך עם משהו טוב משהו נעים. וגם שיישאר אצלך משהו נעים. משהו טוב." (איתן בראיון)

בין אור לחושך – בורא מאורי האש

"על חוש הריח אי אפשר לעבוד. אתה מבין אותי? חוש הריח אומר לך אם זה טוב או לא. גם אם יצבעו משהו מסריח ויקשרו לו סרט זה עדיין יסריח. אתה תריח ריח רע!"

בשאר החושים לעומת זאת, אפשר לרמות אותך בלי סוף; וגם אתה מרמה את עצמך. אתה מבין? אתה רואה דבר אחד ובעצם זה משהו אחר לגמרי..." (משה בראיון)

אני נזכר בטיול קסום במדבר, לפני שנים, הייתי מהלך

עם ישראל חברוני, יהודי מופלא, איש רוח, משורר

ומחזאי. היה לילה מדברי חשוך של סוף חודש אייר.
הרוח עמדה. רחוקים ממקום ישוב, הדלקנו שני נרות
באפילה וירדנו במדרגות העתיקות, דרך פתח צר, אל
מתחת לאדמה, אל בורות חצץ שברמת נגב. הורדנו תיקים
מהגב וחילצנו עצמות באור הנעים שהאיר את סביבותינו.

התיישבתי והנחתי לצדי נר אחד וישראל לקח את הנר
השני והלך למצוא מקום לשבת. אני זוכר שבזמן שהוצאתי
את בקבוק המים מהתיק, ראיתי בפינת בור המים העתיק
את ישראל, יושב זקוף, עיניו עצומות, ומתנועע. באור
הנרות נראתה דמותו הרזה, הנעה מצד לצד, עם הזקן
הלבן הארוך והשיער הפרוע, כמעט לא מציאותית. שתיתי
מהמים ואז התחיל ישראל לדקלם מראשו, באיטיות ובקול
שהלך והתחזק את הפסוקים של בריאת העולם.

בראשית ברא אלוהים את השמים ואת הארץ.

ישראל נעמד והחל ללכת לכיווני.

והארץ הייתה תוהו ובוהו וחושך על פני תהום; ורוח
אלוהים מרחפת על פני המים.

כשהגיע אלי, הוא רכן, נשף וכיבה את הנר שלצדי.
שתקתי והמשכתי להסתכל בדמותו שחזרה והתרחקה.

ויאמר אלוהים יהי אור;

קולו של ישראל היה חזק. ישבתי במרחק של ארבעה צעדים
ממנו. השעה אחר חצות. לילה חשוך. בתוך בור בלב
מדבר. ישראל עומד ובידו נר בודד שמאיר את האפילה.

ויהי אור !

ישראל נשף וכיבה את הנר שבידו.

תיקו: שירת הילדים – שירת אליהו הנביא

"בשעה זו של הפרידה מן השבת נוצר מצב הווי מיוחד בקרב בני העם, שהיו נפוצים בין הגויים ונתונים לשרירות ליבם. ביום השבת דימו לראות את עצמם בני מלכים, ועם זאת השבת היו חייבים לחזור לחיי החולין האפורים, למשוך בעול הפרנסה ולהתמודד בטרדות ובמצוקות החיים הקשים. ההינתקות מן השבת, מגיוני המלכות ומאווירת הקדושה וההזדככות, והשיבה לחולין ולחיי עמל, פרידה זו נעשתה באווירה של עגמימות, שבאה לידי ביטוי במחרוזות של זמירות שליוו את צאת השבת, אותם שרו בערגה ובהשתפכות נפש. הם זמרו על 'איש חסיד היה בלי מזון ומחיה', אשר בזכות אמונתו התמה- נושע. ועוד מזמורים שבאו להדליק בלב כל איש ניצוצות של תקווה, ולחזק כל יחיד באמונתו." (הכהן, 1979: 35)

רעש הדיבורים והצחקוקים מחריש אוזניים. כל הדרך מחדר האוכל של הכפר ועד לבית הכנסת זרועה בקבוצות קטנות וגדולות של נערים ונערות שעושים דרכם אל בית הכנסת המרכזי של הכפר. בדרך כלל הולכת לה קבוצה של בנים בנפרד או של בנות בנפרד אך יש גם חבורות מעורבות שצועדות אל ההבדלה. "ההבדלה" בכפר הנוער ימין אורד היא שם דבר. רוב אוכלוסיית חניכי הכפר, כארבע מאות בסה"כ, הם נערים ונערות שעלו לארץ, עם או בלי משפחתם, אך גם ככאלה שטרם למדו את כללי הכפר הדתי או אפילו טרם למדו עברית, מכירים כולם ומקפידים להגיע אל טקס ההבדלה.

השבת אך יצאה ונוף דמדומים קסום ומהמם של הר הכרמל
המשתפל אל הים התיכון המשתרע עד קצה האופק, נשקף
מהשביל העולה אל בית הכנסת. המבנה האדריכלי של בית
הכנסת הוא מיוחד ומלא דר. קירותיו, העשויים קפלי
בטון ענקיים מדמים אוהל. תושבים שפגשתי מעין הוד
הסמוכה, היושבת מעט נמוך יותר על מורדות ההר, אמרו
לי שכשהם מסתכלים במעלה ההר נראה להם בית הכנסת כמו
כתר המונח על ראשו.

שנתיים עבדתי בכפר בחינוך לא פורמלי, בהדרכה של שכבת
חניכים אשר רובם ככולם באו ממשפחות עולות שהתחלקו
במוצאן בערך חצי חצי, מאתיופיה ומארצות חבר העמים.
היו גם קבוצות קטנות ממוצא שונה, כמו ברזיל, אנגליה
וגם מעט מישראל. החניכים היו נשלחים על ידי עליית
הנוער, לגור ולהתחנך בכפר, בדרך כלל בגלל שמשפחותיהם
וקהילותיהם לא יכלו לענות על צרכים אלו. באופן כללי

הוגדרה אוכלוסיית החניכים בכפר כנוער בסיכון והכפר הפך עבורם לבית שני, או לפעמים גם יותר מכך.

החניכות מתאספות ברחבה שלפני בית הכנסת והחניכים נכנסים ברובם פנימה ומתפללים בזריזות תפילת ערבית. לאחר כעשר דקות, במקביל להגעת החניכים האחרונים לבית הכנסת, נפתחות שוב דלתות העץ הגדולות לרווחה וכל החניכות והחניכים שישבו בחוץ נכנסים, ממשיכים בשיחותיהם אך מפאת קדושת המקום, מנמיכים קמעה את קולם. לאורך האולם הבנוי בשיפוע מדורג, פרוס שטיח על מדרגות רחבות שיורדות מהכניסה בקו ישר אל הבמה, ומשם ממשיכות אל ארון הקודש. בצדי המדרגות שורות של ספסלים. הספסלים בחציו העליון של בית הכנסת מיועדים לחניכות ומחיצה נמוכה של ברזל בפרזול אומנותי, מפרידה בין ספסלי הנשים לאלה של הגברים.

חניכים עוברים בין הספסלים, של הבנים ושל הבנות, עם כמות גדולה של ענפים טריים של רוזמרין ריחני שקטפו מבחוץ (חצי שיח או משהו) ומחלקים בין המשתתפים.

חניך נוסף, בידו שקית מלאה בנרות אדומים גדולים המזכירים לפידים קטנים, עובר בין השורות ומחלק את הנרות.

מנהל הכפר, ד"ר חיים פרי, עומד כשגבו לארון הקודש ופניו אל עבר הקהל. החניך הגבאי מצית נר הבדלה גדול ועומד ליד המנהל, במרחק מספר פסיעות. במקביל, מודלקים הנרות ברחבי בית הכנסת.

אחרוני הנכנסים התיישבו והאור באולם מעומעם עד שנעלם לגמרי ומלבד הנרות הבוערים שרויים כולם בחשיכה. בפעם הראשונה שצפיתי והשתתפתי בטקס, ציפיתי שהדיבורים יתגברו כי הנערים והנערות האלו אינם נחשבים לממושמים וממוסגרים במיוחד. חשבתי שבחסות העלטה יתגברו הצחוקים וההפרעות אך להפתעתי שקט מוחלט השתרר באולם בית הכנסת. יתירה מכך, שני חניכים חדשים בכפר, מהשכבה הצעירה, שראו בחושך הזדמנות להפריע לטקס הושתקו מיד על ידי החניכים הבוגרים סביבם.

"אליהו הנביא, אליהו התישבי, אליהו הגלעדי, במהרה יבוא אלינו עם משיח בן דוד", חיים פרי שר את המילים פעם אחת ומיד מתחיל לדבר בשקט, ברוך. עיני החניכים נעוצות בו, נוצצות באור הנר. "השבת יצאה והנה בא שבוע חדש"; במשפטים ספורים, במשך דקה או שתיים, מדבר המנהל על אירועים משמעותיים מהשבוע החולף- מהעולם, מהארץ ומהכפר. הוא מתחיל לשיר שירים בקול רם וכל החניכים שרים אתו בהתלהבות, שיר אחרי שיר.

"לא אירא מריבבות עם אשר סביב שתו עלי... קומה ה' והושיעני..."

"תשב אנוש עד דכא, ותאמר שובו בני אדם"

"כל העולם כולו גשר די רחב (כך שר ד"ר חיים פרי). והעיקר לא לפחד כלל..."

"הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד"

"מי האיש החפץ חיים אוהב ימים לראות טוב, נצור לשונך
מרע ושפתיך מדבר מרמה, סור מרע ועשה טוב, בקש שלום
ורדפהו"

ועל כל שיר חוזרים פעם אחר פעם, דקות ארוכות... וחיים
פרי זז בהתלהבות מצד לצד והאווירה בחושך המהבהב באור
הנרות ובקול הנערים והנערות השרים מלוא גרונם, אם
במבטא כבד, ואם בטעויות במילים, האווירה מחשמלת.

וכך, שבוע אחר שבוע, מתקיים הטקס הזה, וכל החניכים,
גם כאלו שבדרך כלל קשה למצוא בפעילויות חברתיות שונות
שמתקיימות במוסד, כולם נמצאים.

כששאלתי את ידידיה, בוגר ימין אורד, כעבור שנים, מה
היה בטקס הזה שמשך אותו ואת כולם... הוא דבר על קסם
באוויר. "חיים פרי היה דמבלדור ואנחנו כולנו היינו
הארי פוטר... עד היום (קרוב לעשרים שנה אחרי שסיים
את לימודיו) אני זוכר בדיוק את כל השירים, למרות שאת
המילים אני משבש לגמרי ולא מבין... זה היה מרגש.
מגבש. אווירה של רוגע. של ביחד."

ברוב השירים שבהם נעשה שימוש בטקס יש נוכחות של "הרע"
והתגברות עליו. כמו האויבים מסביב שה' קם ומושיע מהם
או המקום הנמוך שהאדם מורד אליו וממנו הוא שב ועולה
או הפחד הקיים בעולם ושעליו צריך להתגבר או הרע שצריך
לסור ממנו ולעשות טוב...

ואז, שיר אחרון, רגע לפני אמירת הטקסט של נוסח ההבדלה
חוזר פרי ושר את השיר שבו פתח את הטקס: "אליהו הנביא,

אליהו התשבי, אליהו הגלעדי, במהרה יבוא אלינו עם משיח
בן דוד". על השיר הזה חוזרים בדרך כלל לא יותר
מפעמיים.

ד"ר פרי לוקח גביע כסף פשוט בידו והחניך הגבאי ממלא
אותו ביין. בעיניים עצומות מברך פרי את הברכות
ומתנווע. היין מטפטף אך זה לא מפריע לאיש. הפסוקים
והברכות נאמרים במהירות יחסית לאיטיות ולזמן שהושקע
בשירים. לאחר הברכה על הבשמים אפשר לשמוע את קול
השאיפות והאנחות מכל רחבי בית הכנסת. לאחר ברכת מאורי
האש מפנים כולם את ידיהם אל הנרות ומתבוננים בהם. לא
נראה שמישהו שם ליבו במיוחד למשמעות העומדת מאחורי
הפעולות.

בברכה המסכמת את ההבדלה, כשמגיע ד"ר פרי אל "המבדיל
בין אור לחושך", מודלק האור בכל עוצמתו ויש כבר תחושה
יותר מוחשית של השבוע החדש עם מה שהוא מביא עמו.

"אני לא זוכר משהו מיוחד מהבשמים או ממה שנאמר
בהבדלה", אומר לי ידידיה, "אני רק זוכר שזה היה מאד
משמעותי ויפה. אני זוכר את השירים ובעיקר את האווירה.
את הקסם"

והיה ערב אחד, בימי כמדריך בכפר, שבו הלכתי עם אשתי
לטיול בשעת לילה וליד אחד הביתנים שמענו חבורה של
בנים ברזילאים שכמעט ולא ידעו עברית, שרים במקלחת
בקולי קולות, בלשון עילגת ובשמחה גדולה... "לא אירא
מרבבות עם אשר סביב שתו עלי, עלי... קומה ה' והושיעני"

המבדיל בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, בין יום השביעי לששת ימי המעשה...

אז מי מנצח?

בעימות הטיטנים הזה שבו נוצקת הדעת באמצעות ההבדלה, אל תוך ראשיהם וליבותיהם של בני אדם במציאות של קצוות קוטביים מעורבים שגורמים לתהות על בוהו שבה...

יש הבדלים! ההכרה בכך, כך מסתבר, אינה מובנת מאליה. יש מציאות קוטבית שבה כוחות מנוגדים מובדלים. הרגעים של יציאת השבת, הם רגעים שבהם יהודי דתי מתעמת עם ביטוי של דיכוטומיות אלה, וטקס ההבדלה הוא מצוף שמעלה מעל פני המים את הדיכוטומיות האלה.

דיכוטומיה נוספת שבולטת בהבדלה, ביחוד בהבדלה של עדות המזרח, מתקיימת בציר של האדם כפרט מול האדם כחלק מהכלל. בהבדלה הספרדית יש חלק שמצאתי כי בעיני המרואיינים שלי הינו חשוב ומרכזי. בשלב המדובר של ההבדלה מבקש החזן מבורא עולם סידרה של בקשות שהמוטיב החוזר בהן הוא המילה "הצלח":

זה מתחיל ב"הצליחנו, הצלח דרכינו, הצלח לימודינו..." בהמשך מבקש החזן בקשות בהתאם למשתתפים ובקשותיהם. בהבדלה ספרדית בה צפיתי, במשפחתה של אשתי, מוסיף אב המשפחה באופן קבוע גם-
"הצלח מזלנו", ואם זו תקופת בחינות של משהו מהנוכחים "הצלח מבחננו", ובכל פעם שאני נוכח בהבדלה זו, מסתכל עלי חותני בעיניים מלאות אמפתיה, ואומר- "הצלח פרנסתנו". כשהתקופה היא "חמה" מבחינה ביטחונית, תמיד יוסיף חותני "הצלח חיילינו" ואם משהו צריך לנסוע למקום רחוק "הצלח נסיעתנו"; והבקשות מגוונות ויורדות לעיתים קרובות לרזולוציות מאד אישיות ופרטיות. יש גם משהו אינדיבידואלי בתוך מסגרת הטקס והטקסט העתיקים שמאפשר לכל אחד "למצוא" את עצמו ואת צרכיו בטקס. דוגמא נוספת מההבדלה בבית של חותני היא בהבדלות שבהן נוכחתי והיו גם גיסי, בניו של אב המשפחה, הם בקשו והשתדלו להוסיף עוד ועוד איחולים של הצלח תוך הפגנת אקרובטיקה תחבירית... כמו "הצלח תזנתנו" על אחת הנוכחות שעמדה לפני סיום כתיבת התזה, "הצלח טסטנו" כשגסי היה לפני טסט לרכב. האיחולים האלה מלווים תמיד בחיוכים וצחוקים של חלק מהנוכחים ובקוצר רוח של

אחרים. בשלב מסוים עוצר חותני את העניין ואומר את "ההצלח" שכולם יודעים שלאחריו חוזרים אל מבנה הטקסט הקבוע- "הצלח כל ישראל אחינו ושלח ברכה רווחה והצלחה בכל מעשה ידינו"

מה שמעניין זה שתמיד, גם כש-"ההצלח" הוא מאד אישי, הברכה נאמרת בקול רם, בהטיה ללשון רבים וכולם עונים "אמן", מה שמבטא בהדגשה את נוכחות הדיכוטומיה של הפרט מול הכלל.

עוד עדות לקיומה של הדיכוטומיה הזו בין הפרט האינדיווידואלי לבין הפרט כחלק מהכלל מצאתי בתצפיות רבות בהבדלות שמתקיימות בבתים רבים עם ילדים קטנים- הילדים עסוקים, החל מהשליבים של הכנות לקראת ההבדלה ועד לסיומה ולשתיית היין במקומם האישי. כל הזמן נשמעות קריאות וצעקות, ולעיתים גם מריבות, "אני מדליק את הנר" "אני מחזיק את הנר" "אני מוזג את היין" "אני שותה ראשון אחרי אבא..." ועוד... כל זאת מצד אחד ומצד שני ההבדלה כולה מייצרת אווירה של קירוב וערוב וטשטוש הגבולות בין הפרטים.

ואז אני נזכר בסיפור על רבי אלימלך ור' זושא, שבקשו את דרך האמת, ואני כבר לא רוצה לשאול שאלות על אמת. אולי זו בכלל הייתה טעות מההתחלה, כל העניין הזה סביב האמת. אולי נכון יותר לפתור את הקיטובים והקונפליקטים בעולם הזה בעזרת המושג המופלא המצוי בתלמוד ובמגרש הכדורגל- מושג ה'תיקו'. רעיונות מתנגשים. בלי הכרעה בלי 'אמת' אחת חדה וחותכת. בילדותי, בעשותי את צעדי הראשונים בלימוד תלמוד, ביקשתי תרגום או הסבר למילה הזו "תיקו", שקפצה למולי מתוך הגמרא ושנשמעה זהה למילה ההיא מהספורט. בנוסף, גם בגמרא הופיעה המילה תיקו בשלב בו מהלך העניינים היה כזה, שלאחר ויכוח בין אמוראים²³ שאף אחד מהצדדים בו לא הצליח להביא ראיה ברורה שתכריע לטובת הצד שלו. אז, כשחייכתי במבוכה,

---

²³ כינוי לחכמי הגמרא.

למפגש עם התיקו הזה על דף הגמרא- המדויק, הנדרש ומפורש עד לפרטי פרטיו, המקודש, חייכתי ושאלתי והרב ענה לי שתיקו זה ראשי תיבות של 'תשבי יתרן קושיות ובעיות'. תשבי הוא כינויו של אליהו הנביא, שאף פעם לא מת. אליהו, הוא פנחס הכהן הקנאי לאמת, שעלה בסערה, ברכב אש, השמימה. הוא שממשיך ופוקד את העולם הזה בצורות שונות ובעיתויים שונים. הוא, שלעתיד לבוא, יגיע לפני בוא הגאולה ויפתור את הקושיות שנשארו תלויות באוויר העולם הזה ללא הכרעה. אותו אליהו שאנו שרים עליו בכל מוצאי שבת לאחר ההבדלה.

"אליהו הנביא הוא ללא ספק הדמות המופלאה ביותר בתולדות ישראל וספרותו... גם בעיני אותם חכמים שרואים בו מלאך ממלאכי שמים המשוטט בעולם כציפור"²⁴ הוא בכל זאת אדם, עם כל הרגישויות והחולשות של זה. הוא אליהו שעולה בסערה ברכב אש לשמים (מלכים ב' ב, יא'), והוא הוא אליהו שמסתובב בשוקי העיר ובבתי קברות (תענית כב. ; בבא מציעא קיד.) ומשתעה בשיחות עם החכמים ועם סתם בני-אדם." (פלאי, 1998 : 86)

בתצפית משתתפת נוספת שערכתי על הבדלה שהתנהלה בסגנון של קרליבך²⁵, בסיום ההבדלה שהתנהלה כולה בליווי של גיטרות ודרבוקות ועם מנגינה שחזרה על מוטיב מרכזי לאורך כל הטקס, מיד עם סיום הברכה הסוגרת את ההבדלה ותוך כדי שהחזן שותה מהיין, פרצו הנוכחים בשירה סוערת ובריקודים של השיר "אליהו הנביא אליהו התשבי אליהו הגלעדי - במהרה יבוא אלינו עם משיח בן דוד" וכך הם שרו ורקדו בשמחה ובהתלהבות במשך דקות ארוכות.

²⁴ מדרש שוחר טוב תהלים ח, ז: ציפור שמים- זה אליהו שפורח בעולם כציפור.

²⁵ הרב שלמה קרליבך היה ידוע בשירים ובמנגינות שהלחין לתפילות שונות, תוך הדגשה של נושאים ורעיונות באמצעות השירים והמנגינות השונות. בקהילות רבות אימצו את סגנונו ומנגינותיו.

"דמויותיהם של דוד המלך ואלהו הנביא חוזרות ועולות מתוך הפיוטים והזמירות המושרים במוצאי שבת, כשהם מסמנים את האמונה בגאולה המקווה וחזון ימות המשיח, אותם גילמו שתי דמויות אלה, כדברי השיר הנפוץ: 'אלהו הנביא במהרה יבוא אלינו עם משיח בן דוד'." (הכהן, 1979): 35

ואליהו, שעתיד לפתור את הקושיות, ולגשר בין קטבים מנוגדים ובין לבבות מרוחקים²⁶, יגיע, כאמור, עם משיח בן דוד; וגם לו, למשיח, כך מגלים לנו חז"ל, יש דרך מיוחדת לפתור קושיות ולדון ולהכריע בסוגיות שאינן פתורות. המשיח, אומרים חז"ל מכריע באמצעות חוש הריח.

מורת ודאין – מריח ודן

מסימניו של מלך המשיח: מורח ודאין (מריח ודן), ככתוב (ישעיה יא, ג) : והריחו ביראת ה' ולא למראה עיניו ישפוט ולא למשמע אזניו יוכיח". בגמרא (סנהדרין צג, ב) מסופר, כי בר כוזיבא (בר-כוכבא) אמר להם לחכמים: אני משיח! אמרו לו: במשיח כתוב: "והריחו ביראת ה' ולא למראה עיניו ישפוט", דהיינו שמריח ודן (יודע לדון ולשפוט באמצעות חוש הריח); נראה אם אתה מריח ודן. כיון שראו שאינו מריח ודן – הרגוהו

א וַיֵּצֵא חֲטָר מִגִּזְע יִשְׂרָאֵל וַיִּנְצֹר מִשְׁרָשָׁיו יִפְרָה. ב וַנִּחֶה עָלָיו רוּחַ יְהוָה רוּחַ חֲכָמָה וּבִינָה רוּחַ עֲצָה וּגְבוּרָה רוּחַ דַּעַת וְיִרְאַת יְהוָה. ג וַהֲרִיחוּ בִּירְאַת יְהוָה וְלֹא-לְמַרְאֶה עֵינָיו יִשְׁפּוֹט וְלֹא-לְמִשְׁמַע אָזְנוֹ יוֹכִיחַ. ד וְשִׁפְט בְּצַדֵּק דְּלִים וְהוֹכִיחַ בְּמִישׁוֹר לְעַנְי-אֶרֶץ וְהִכָּה-אֶרֶץ בְּשֹׁבֵט פִּי וּבְרוּחַ שְׁפָתָיו יָמִית רָשָׁע. ה וְהִיָּה צֶדֶק אֲזוּר מִתְּנִי וְהֶאֱמוּנָה אֲזוּר מִלְּצִי. ו וְגַר זָאב עִם-כֶּבֶשׂ וְנֹמֵר עִם-גְּדִי יִרְבֹּץ וְעֹגֵל וּכְפִיר יִחָדּוּ וְנַעֲר קִטָּן נִהַג בָּם.

בפסוקי הנבואה שלעיל נפתרות הקושיות והתסבוכות של העולם הזה. צדק לדלים, מוות לרשעים, וגר זאב עם כבש... והחוש שינחה את המלך המשיח בדרכו לגאול את העולם הוא לא אחר מאשר חוש הריח; ומודגשת בנבואה הבחירה בחוש הריח לעומת הדחייה של החושים האחרים. והחוש הזה, שהתרבות

²⁶ מלאכי פרק ג'- כג: הִנֵּה אֲנִי שֹׁלֵחַ לְכֶם אֶת אֱלֹהֵי הַנְּבִיא לְפָנַי בּוֹא יוֹם יְהוָה הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא. כד: וְהָשִׁיב לֵב אֲבוֹת עַל בָּנִים וְלֵב בָּנִים עַל אֲבוֹתָם...

המערבית המודרנית מחשיבה לפרימיטיבי ונחות, החוש שמשויכות אליו תכונות חייתיות יותר מאשר אנושיות, הוא ודווקא הוא יהיה החוש שעל פי נבואת ישעיה יוביל את מהפכת הצדק והשלום העולמיים.

סיכום ומסקנות

"היופי הוא האמת והאמת היא היופי – זה כל מה שתדע בעולם וזה כל מה שעליך לדעת." (ג'ון קיטס²⁷,

1898)

הזמן הזה של ההבדלה. הזמן של טקס המעבר בין זמן קודש לזמן חול, הוא זמן מחוץ לזמן כפי שמאבחן טרנר (2009); הוא גבול או סף בין הקודש לחול. והסף הזה, כמו שמסביר אליאדה (1961), הסף הזה הוא לא רק הגבול בין שני הצדדים, אלא גם ההזדמנות והאפשרות לעבור מצד אל צד. אבל איך. איך זה קורה. כדי שאבין הבדלה, שלא לומר כדי שאבדיל, בין קודש לחול, עלי להבין מהו קודש. מהו חול. מהם באמת.

אז האמת היא שבת קודש?

האמת היא ששה ימי חול?

האמת היא האור?

או אולי החושך?

ישראל? העמים?

הדיכוטומיה המהותית הזו בין רוחניות לגשמיות מתנפצת אל חופיו של טקס ההבדלה; וריח הבשמים מתפיל את הגלים המלוחים והופך את המים החיים למתוקים.

---

²⁷ משורר אנגלי.

החוט השזור את העבודה נטווה מסיבים של חומר ומסיבים של רוח. החומר כפוף למגבלות של חומר. כלי כלוא בזירת המשחק.²⁸ הרוח חופשי. הריח הוא ההבדלה בין השניים. הוא, כך בקשתי להבהיר, התווך שבין החומר לרוח. הגבול. כי התווך הוא גבול והגבול הוא מתווך. כדברי אליאדה (1961): 181

"...the threshold concentrates not only the boundary between outside and inside but also the possibility of passage from one zone to another, from the profane to the sacred."

במאמר לזכר סבי ומורי, פנחס פלאי, מבטא אמיל פקנהיים את המתח המתודולוגי בחקר דת. "המחקר לא היה אובייקטיבי דיו משום שלא היה סובייקטיבי דיו" (בתוך מלצר, 1998: 4). כל עוד החוקר לא שם את נפשו בעצמו, כסובייקט, בכפו, ויורד למצולות המחקר; כל עוד החוקר נשאר "מבחוץ", הרי שהנושא הנחקר לא יוכל לקבל את ביטוי המלא. זה נכון, לטענת פקנהיים, בנוגע למחקר של דת; ואני רוצה להוסיף ולטעון שהדבר נכון ביתר תוקף ועל אחת כמה כאשר הנושא הנחקר הוא חוש הריח בדת.

יש בריח, מרכיבים שאינם כפופים לכללים הרגילים. הריח הוא מצד אחד ללא ספק קיים. חומרי. חלקיקים ממשיים של עצמים ממשיים הנקלטים בקולטנים שבאפנו. ובכל זאת הריח הוא באופן מאד מובהק נתפס גם כבלתי נתפס ובלתי מוגבל, לפחות לא בגבולות הרגילים, המוכרים. אולי זה מה שהופך אותו לחיוני כל כך לצורך מציאתם, או אף יצירתם, ובהמשך גם חצייתם של גבולות רוחניים וקיומיים.

הממצאים בפרק הקודם, הצביעו על חלוקה של העולם לממד זמן ולממד מרחב, העדפתה של הדת היא לממד הזמן ובראשו, ככתר, השבת. הריח, שהינו חוש עם אופי לימינאלי, ללא גבולות ברורים, הוא מרכזי במנגנון המעבר מצד אחד של הגבול אל הצד השני. והמשמעות של סוג הריח הנדרש ממשותפי הטקס, דהיינו, הדרישה למצוא ריח בשמים ממקור טבעי, מתקשרת אל האופן הרצוי ללימוד העצמי של מבנה הגבול בין קודש לחול והדרך "הנכונה" או אולי היחידה האפשרית, לחצות אותו.²⁹

---

²⁸ (ליוטר... "המצב הפוסטמודרני")

²⁹ שאלה שדורשת מחקר נוסף, היא כיצד פועל מנגנון זה במעבר בין קדושת יום-טוב לחול, שם אין שימוש בריח.

בהמשך, בעקבות הסיפור על האחים, ר' אלימלך ור' זוסיא, הבאתי את פתרונו של המגיד ממעזריטש לגבי רגש השבת האמיתי/מדומה- אבל התשובה של הרב מעלה אותנו לרמה גבוהה יותר של חשיבה מופשטת: הפרקטיקה המיוחדת והטקסים המסוימים אינם בגדר מעשים ופעולות טכניים וחיצוניים לאדם ולנשמה, אלא הם באמת ממש "מושכים" את הקדושה וגורמים להופעתה... כך בכניסתה של השבת וכך גם ביציאתה ובמשיכת קדושתה אל המשך ימות השבוע...

הטקס והפרקטיקה של ההבדלה, יחד עם ההבדלות האלה, בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים ובין יום השביעי לששת ימי המעשה, ניצבות מול ההבדלות שהבדיל הבורא בבריאת העולם, ההבדלות הקיומיות הללו, העומדות בבסיס סדרי הבריאה ומהדהדות אל ההבדלה שאנו עורכים בכל שבוע בתום השבת. הן מהדהדות אל טקס ההבדלה ברעיון הרוחני של יצירת עולם של חול, עולם גשמי מתוך מציאות של שביתה ממלאכה, מציאות של קודש. וההבדלות שבבסיס סדרי הבריאה מהדהדות גם בפרקטיקה של הטקס, בהרחת הבשמים.

בסוף תת הפרק על הקטורת- הריח כמבדיל- הראיתי שהריח אינו מתפקד כמסמן בלבד ואף לא כסימן. בעצם הריח משחק כאן, בהופיעו בהקשר של קטורת, תפקיד שהוא מעבר למודל, בין אם זה מודל 'של' או מודל 'עבור'. הריח הוא כאן עצם הפעולה המבדילה.

בהמשך, לקראת סוף פרק הממצאים, כשהתייחסתי לברכת הריח- הבשמים לנשמה- הובן שהברכה כאן, על פי תשובתו של רב בגמרא, אינה שייכת ל"ברכות הנהנין". יוצא מכאן שלא בגלל ההנאה שיש לגוף מן הריח- עליו לברך, אלא הברכה כאן היא חיוב מיוחד על הנשמה. החשיבות הגדולה שטמונה בהבנה זו של חוש הריח על ידי חכמי התלמוד, ושל ברכת הבשמים, היא בעצם "הוצאת" חוש הריח ממקומו המקובל בין חמשת חושי הגוף, וזיהויו לעומת זאת, כחוש נפשי.

בסיום הפרק הקודם, בדיון על אליהו הנביא והמשיח שמכריעים בין הניגודים בעולם ויוצרים שלום- מצאתי, שבטקס ההבדלה, בחוש הריח, טמונה איפה, התבנית המקורית, הבסיסית וגם העתידית³⁰ של הבדלת אמת בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין צדיק לרשע, הבדלה שאין עליה עוררין ואשר תאפשר

---

³⁰ אצל המשיח, כאמור בנבואת ישעיה

לטשטוש שבעולם להתבהר לטובת עתיד של אמת. אמת שכאמור, אין לה כל כך מקום היום, בעולם הזה, אך הגשר אליה שכן קיים ומובנה באמונה היהודית בעולם הזה, עובר דרך האף שלנו, בחוש הריח, הנפשי.

לגבי התאוריה של טרנר על טקסים, אכן מצאתי, שבטקס ההבדלה, שהאווירה הרוחנית, מיסתורית משהו שבה הוא מתרחש, אווירה שכוללת החשכה של התאורה, פרידה מהנשמה היתירה, הצטופפות יחד סביב הנר תוך טשטוש מסוים של הפרדות על רקע מגדרי ושימוש, בלב הטקס, בפרקטיקה ההיברידית³¹ שהיא עצמה בעלת מאפיינים מעורפלים, של הרחת בשמים, יוצרים כל אלה מצב שנחוה באופן מובהק כמצב של קומיוניטס בו כולם קרובים זה לזה וכמעט צפופים ומבקשים, כפי שעולה באופן מובהק מהראיונות, וכדברי שאול בראיון "למה בשמים?... כדי לא להיות לבד".

יוצא אם כן, שהתבוננות בהבדלה דרך הפריזמה האנתרופולוגית שפיתח טרנר דוחפת אותי עוד יותר לטעון שהסמלים שבהם נעשה שימוש בהבדלה, ובראשם, הבשמים שיותר מכל שאר הסמלים נקשרים אל הטקס כמתווכים בין החומר לרוח ובין הזמן הגשמי של הימים הבאים לזמן המקודש הנצחי, של "יום שכולו שבת".³²

השירים במוצאי שבת, כחלק ממנהגי הליווי והפרידה משבת המלכה, קשורים להבדלה גם בתוכנם, גם בכך שיש בהם שימוש בסמלים משותפים, וגם בכלילתם יחד על ידי המרואיינים. סמלים אלו, מלבד היותם חלק מטקס מעבר מהווים בעצמם פרקטיקה של לימינליות ושל מעבריות. ובמידה רבה, כדברי פריימן להלן, יוצרים מושגים והיררכיה תרבותית של זמנים:

"לטקסי מלווה מלכה יש אופי סמלי בולט. אמנם את הריטואל הבסיסי, הגרעיני התלמודי שלהם ניתן להגדיר כ'משפטי' ולא כ'סמלי', ומטרתם לתחום את הזמן המקודש, לסיימם בעזרת הליך פורמאלי, ולאפשר

---

³¹ חוש הריח, כאמור, מהווה בן כלאיים. הוא טומן בחובו אלמנטים פיזיולוגיים יחד עם אלמנטים מיסטיים. שימוש

בפרקטיקה זו במהלך טקס ההבדלה בשילוב עם אלמנטים נוספים של טשטוש הגדרות, כמו החשכה של הבית, התקרבות של גברים ונשים יחד... מכניסה, אם כן, את המשתתפים לאווירה מעורפלת ולא מוגדרת.

³² מתוך תפילת שבת. מתייחס אל השבת כיום ארוך ללא סוף. ביטוי של שבת ומנוחה שתהיה לעתיד לבוא.

לחזור לחיי היום יום. אך התפתחותם הובילה דווקא למחוזות אחרים, הטעונים משמעויות סמליות ומאגיות. לזו המלכה, על שלל הברכות והמנהגים, שימש ליצירת מושגים של קודש וחול, והוא תרם רבות להיררכיה תרבותית של זמנים מקודשים ושאינם מקודשים, ולדפוסי חשיבה שהשתמשו במושגים קודש וחול.³³

העמידה על טיבם וטבעם של סמלים אלו, ושל טקסים באופן כללי, שפכה מעט אור, כך אני מקווה, על האופן שבו חושב האדם על העולם ובמידה רבה, במחשבות אלה, מבנה ומעצב אותו.

כפי שהוצע במבוא, מצאתי בשדה, כי פירוק הריח לגורמיו התרבותיים דווקא, חושף בפנינו אפשרות להבנה עמוקה של מושג ההבדלה, שמעבר לפונקציונאליות שלו כטקס להוצאת השבת, טמונה בו הבנייה של מושגים מרכזיים בתרבות היהודית ובתרבות דתית בכלל- כמו המושגים של קודש וחול.

בנוסף, האפשרות לגשת אל מושגים כאלה כמו תפישה של קודש דרך ניתוח תפישת הריח, פותחת שער למחקר אנתרופולוגי, בנוסף למחקר הדתי שעסק בתחומים אלה באופן מסורתי.

אם לחזור אל הציטוט שהבאתי קודם, בדבר הקושי לתפוס את הריח באופן אובייקטיבי בלי להיות סובייקטיבי, אז אולי אוכל לסכם ולומר שדווקא העובדה הזו לגבי הריח, שכל כך קשה לתפוס אותו במילים או בהגדרות קבועות ואובייקטיביות, עובדה זו שנתפשה על ידי אנשים טובים שרצו לעזור לי בעבודתי וגם על ידי עצמי, כנקודה החלשה של המחקר, שצריך להתגבר עליה בשביל לכתוב עבודה על נושא של ריח, דווקא עובדה זו הפכה, מתוך המפגש עם הריח, לנקודת החוזק של המחקר. לנקודה שהמחקר בעצם סובב סביבה- היות הריח מציאות גבולית המורכבת יחד מקצוות שונים ואשר לפיכך מהווה את האמצעי הטוב ביותר להתמודד עם המבנה הדיכוטומי של החיים.

הפסוקים נאמרו. התפילות גם. עכשיו תור הברכות. "ברוך אתה ה' אני פונה אליך, אל ה', בגוף שני- "אלוקינו מלך העולם, בורא פרי הגפן" כעת אני מתכופף ורוכן אל הכוס שבידי. מחפש. כולם ממתינים בדממה. אני מחפש

³³ פריימן, 2007. עמ' 138

ומוצא השתקפות עמומה של פני בתוך היין שבכוס. מוצא ומחייך, חש גם בהקלה מסוימת אצל הילדים מסביבי, אפשר להמשיך.

עלים טריים של לימונית והדס מונחים לפני על השולחן. אני אוסף ענף של הדס ועלה של לימונית ומברך על הבשמים. "בורא מיני בשמים". בזווית העין קולט יד קטנה לוקחת את הלימונית שנשארה על השולחן. עכשיו מריחים. ממוללים את העלים ביד ושואפים את הריח הטוב. אני מעביר את העלים שבידי אל היד הקרובה שנפתחת לקראתם. קולות, של שאיפות הריח פנימה ונשיפות האוויר החוצה באנחה שבאה אחרי שמילאת עצמך בריח טוב- ממלאים את הסלון. חלק מריחים בשקט. חלק מריחים בקול מוגזם... אחרי שכולם סיימו להריח מברכים על הנר- "בורא מאורי האש". מסתכלים על גב היד, בגובה האצבעות, בוחנים את השתקפות האש המרצדת על מפרקי האצבעות, על הציפורניים המבריקות; חושב על ההבדל שבין שתי ההשתקפויות. ממשיכים בברכה שהיא בעצם עיקר ההבדלה- "ברוך אתה... המבדיל בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, בין יום השביעי לששת ימי המעשה, ברוך אתה ה' המבדיל בין קודש לחול". אני זוכר את אבי אומר לי כנער, במוצאי שבת אחד כשנכנסתי הביתה בזמן שההבדלה כבר הייתה לקראת סיום והתלבטתי אם עלי לעשות הבדלה מחדש, "אם שמעת את סוף הברכה אז יצאת ידי חובה. העיקר נמצא בברכה. זאת ההבדלה".

הטקסט תם. הטקסט עוד לא.

ששש... ששש... מהסים הילדים זה את זה ומתקרבים עוד אל הנר. שמתי מבעוד מועד ערק בצלוחית ואני מנסה להצית אותו עם נר ההבדלה. לאחר מספר ניסיונות הערק נדלק ומתוך הצלחת מתנשאת להבה גדולה ורחבה בצבע כחול. כולם מתמוגגים מהמראה המיוחד. בזהירות, בצד, מדליק עקיבא עם נר ההבדלה נרון קטן שימשיך ויאיר מספר שעות עד שיכבה בהמשך הלילה, ואז מכבה אורי את הנר הגדול על ידי טבילת ידו במעט יין ומעיכת פתילותיו של הנר הדולק בין אצבעותיו הרטובות. הנר משמיע פצפוף וכבה.

עכשיו, בחושך, אפשר לראות בבירור איך רוקדת הלהבה הכחולה בצלוחית הערק. כל המבטים מרותקים אל האש הכחולה. האלכוהול אוזל לאיטו וריח חזק של אניס ממלא את הסלון. הלהבה הכחולה עכשיו קטנה והיא כמו מרחפת על הצלוחית, מצד אחד לשני, לפעמים מתפצלת ושוב מתאחדת. העיניים נעוצות בכחול השקוף ועוקבות אחרי ריקוד הלהבה שנעשה מהיר יותר ויציב פחות עד שבאחת, באחת כבית האש ונעלמת.

Ackerman, Diane. *A Natural History Of The Senses*. Random House, Inc. New-York, 1990

Ackerman-Aoyama, Sara. *The Role of the Sense of Smell in Language Learning*. Inside The Multilingual Mind. Edited by Tokuhamo-Espinosa, Tracey. Praeger press, U.S.A. 2003

Almagor, Uri. "Odors and Private Language: Observations on the Phenomenology of Scent." *Human Studies* 13:253-274, 1990

Barth, Fredrik; *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*. Oslo: Universitetsforlaget, 1969

Bateson, Gregory; *Steps to an Ecology of Mind- Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology* Pp 309-337. The University of Chicago Press, 2000

Bell, Catherine. *Ritual- Perspectives and dimensions*. Oxford University Press, New-York, 1997.

Bradford, Kevin D & Desrochers, Debra M. "The Use of Scent to Influence Consumers: The Sense of Using Scents to Make Cents". *Journal of Business Ethics* 90:141-153, 2009.

Chicago press, 1992.

Classen Constance ,Howes David & Synnott Anthony. *Aroma: The Cultural History of Smell*, Routledge- Taylor & Francis Group, 2003

Classen, Constance. "*Foundations for an Anthropology of the Senses.*" *International Social Science Journal* 153: pp. 401-412. 1997.

Eliade, Mircea; *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion* (trans. Willard R. Trask), Harper Torchbooks, New York, 1961

Geertz, Clifford, .. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, 1975.

Goldberg, Harvey E. '*Judaism Viewed from Within and From Without* .Albany: State University of New York Press.(1987)

Halbwachs, Maurice; *On Collective Memory*, Edited by Lewis A. Coser. The University of

Heidegger, Martin, 1996. *Being and Time*, trans. by John Macquarrie and Edward Robinson (London: SCM Press, 1962); re-translated by Joan Stambaugh (Albany: State University of New York Press, 1996)

Hendelman, Don ..'*Introduction: Why Ritual in its own Right? How So ? Social Analysis*.1-32 ,; (2004).

Keats, John ..'*Ode on a Grecian urn : and other poems* .Boston: Houghton, Mifflin. (1898)

Kenna, Margaret E..'*WHY DOES INCENSE SMELL RELIGIOUS?: GREEK ORTHODOXY AND THE ANTHROPOLOGY OF SMELL* .*Journal of Mediterranean Studies* ,Vol. 15, No. 1(2005) .

Kenny, Vincent. "Gregory Bateson's Notion of the Sacred - What can it Tell Us about Living Constructively?" Journal AlfaZeta in Italian, 1998.

Korzybski, Alfred; *A Non-Aristotelian System and its Necessity for Rigour in Mathematics and Physics*, Science and Sanity, 1933, p. 747–61.

Lipset, Seymour Martin; Rokkan, Stein; *Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments* in Peter Mair (ed.) *The West European Party System* (Oxford: Oxford University Press, 1990), pp. 91-111.

Seremetakis, C. Nadia. *The Senses Still: Memory and Perception as Material Culture in Modernity*. Boulder: Westview, 1994

Taussig Michael. *Shamanism, Colonialism, and the Wild Man: A Study in Terror and Healing*. University of Chicago Press, Chicago, 1987

Van Ede Yolanda. *Sensuous Anthropology: Sense and Sensibility and the Rehabilitation of Skill*. Anthropological Notebooks 15 (2): 61-75, 2009

Wilkie, Maxine. "Scent of a Market," American Demographics 17 (8), 40-47, 1995

Zaltman, Gerald. *How Customers Think: Essential Insights into the Mind of the Market*. Harvard Business Press, Cambridge, MA. 2003

בובר, מרסין; רגש השבת, בתוך: אור הגנוז, הוצאת שוקן, 2005. עמ' 224

גוזמן, שלמה; מפגשים מסביב לטקסט. בר-אילן, תל-אביב, 2015.

גירץ, קליפורד. עיונים באסלאם, הוצאת רסלינג 2007

הכהן, דבורה והרב מנחם. חגים ומועדים- שבת וראש-חודש. ירושלים: כתר. (1979)

הרב אלעזר מורמייזא, פירושי הרוקח לקידוש ולהבדלה; בעריכת הרב שמואל אליעזר שטרן; מכון פרדס, בני-ברק, 1992.

השל, אברהם יהושוע. השבת- משמעותה לאדם המודרני. תל-אביב: משכל, ידיעות ספרים. (2012)

טרנר, ויקטור. התהליך הטקסי. מבנה ואנטי-מבנה. תל-אביב: רסלינג. (2009)

מלצר, אביב. והוא פלאי- ספר זיכרון לרב פרופסור פנחס פלאי. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון. (1998)

פלאי, פנחס; אליהו הנביא בבית מדרשם של חז"ל, 1985. בתוך מלצר, 1998. עמ' 86

פרידמאן, הרב פנחס. "שבת הגדול" הארה משבת שלפני הבריאה. עלון שבילי פנחס. (1992)

פריימן, אליהו. תרבות וחברה יהודית באשכנז בראשית העת החדשה- חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. ירושלים: האוניברסיטה העברית. (2007)

שפרבר, דניאל. מנהגי ישראל מקורות ותולדות. ירושלים: מוסד הרב קוק. (1994)

תאומים, הרב יוסף. ראש יוסף על מסכת ברכות. ירושלים: שפירא. (2005)

Contents:

Abstract – I

1. Intro - 5
  - 1.1 – Prelude - 5
  - 1.2 – Sense of smell and the Jewish Culture - 6
  - 1.3 – Anthropology of the Sense of Smell – 9
  - 1.4 – Approaches in the research of smell and culture - 12
  - 1.5 – Ceremonies as a window towards culture - 14
  - 1.6 – A difference that makes a difference – the importance of boundaries and differentiations. - 16
  - 1.7 Methodology - 19
    - 1.7.1 – How smell is studied - 19
    - 1.7.2 – The language limits in the religious experience. - 22
    - 1.7.3 – Jewish texts – Necessities in the study. - 24
    - 1.7.4 – Multicultural comparison. - 26
    - 1.7.5 – Research field. - 26
    - 1.7.6 – Research presentation. – 28
2. Good smell for the soul – The wisdom of differentiation - 31
  - 2.1 – My Havdala – 31
  - 2.2 – Havdala – How to? - 35
  - 2.3 – Feeling the holiness of the Sabbath – 39
  - 2.4 – Havdala – the bridge\boundary between the Sabbath and the Secular. – 40
  - 2.5 – "If there is no wisdom – There would be no differentiations" – On the wisdom of differentiations in the creation. – 44

2.6	– Smelling the difference – Smell in the written Jewish Sources -	45
2.7	– Smelling in the Havdala Ceremony – Practice and meaning. –	47
2.8	– Smell as differentiator – Incense. -	49
2.9	– Good smell is for the soul – The smell blessing. -	53
2.10	– Between Light and darkness – The creator of light and fire. -	54
2.11	– A Tie: Children's song – Elijah's Song -	56
2.12	– Moreach Va'Dain (Smells and Judges) –	65
3.	Conclusions. –	67
4.	Bibliography -	74